

Bijlage 8 Het verhaal van Wassenaar (samenvatting geschiedenis cultureel erfgoed: panden en objecten)

Voor de positionering van het gebouwde erfgoed binnen de bredere context van de totale cultuurhistorie van de gemeente is in samenspraak met de Klankbordgroep en de Commissie WCE gekozen voor zeven cultuurhistorische hoofdthema's, te weten:

1. Historisch dorpscentrum met haar woon-winkelcultuur, bedrijvigheid en bouwhistorisch waardevolle bebouwing (ouderdom)
2. Agrarische erfgoed (inclusief bollencultuur)
3. Buitenplaatscultuur
4. Villacultuur (inclusief automobielcultuur)
5. Bad-, sport- en recreatiecultuur
6. Typend voor de wijk of een specifiek onderdeel van de geschiedenis van Wassenaar.
7. Militaire erfgoed: Atlantikwall

Voorafgaand aan de geschiedschrijving van het gebouwde erfgoed wordt eerst een kort beeld geschetst van de historische geografie en het cultuurlandschap, omdat deze geschiedenis in hoge mate de gebouwde geschiedenis van Wassenaar bepaald.

Historische geografie en cultuurlandschap

Landschappelijke hoofdstructuur

Binnen het plangebied zijn drie landschapstypen te onderscheiden:

- het jonge duinlandschap;
- het strandwallen en strandvlaktenlandschap;
- het jonge veen- en zeekeilandschap.

De drie typen landschappen liggen evenwijdig aan elkaar, in noord-zuidrichting langs de kust. De opeenvolging van de zeer uiteenlopende landschappen, duin, horst en weide, is het belangrijkste kenmerk van het Wassenaarse landschap. De landschappen hebben ieder een eigen ontstaansgeschiedenis en bijkomstig een andere (bewonings)geschiedenis en andere gebiedskenmerken.

Strandwallen en Oude Duinen

Het huidige landschap en de ruimtelijke ontwikkeling van Wassenaar zijn in hoge mate bepaald door geologische processen van de laatste 12.000 jaar. Het land(schap) ontwikkelde zich in die periode van oost naar west. Hoewel de zeespiegel permanent steeg, breidde het land zich (vanaf de huidige Utrechtse Heuvelrug) tientallen kilometers naar het westen uit, totdat ruwweg de huidige kustlijn was ontstaan. De zee voerde daarbij enorme klei- en zandmassa's aan, die metersdik ophoopten en die uiteindelijk in langgerekte ruggen een kustwal vormden. Resten van die ruggen zijn nog herkenbaar als strandwallen, terwijl de voormalige stranden vóór (en later tussen) die wallen 'strandvlakten' worden genoemd. Elke meer naar het westen gelegen strandwal is van een jongere datum dan een oostelijker exemplaar. Op de strandwallen stoven lage duinen op: de Oude Duinen.

Jonge Duinen

Langs de kuststrook bevinden zich de Jonge Duinen, die hoger en reliëfrijker zijn dan de Oude Duinen. De Jonge Duinen kwamen pas in geologisch recente tijd tot ontwikkeling: vanaf omstreeks het jaar 1000. In die tijd kwam ook de houtwinning op grote schaal op gang: vooral in het gebied van de Oude Duinen en op de strandwallen is er op enorme schaal bos gekapt. Later, van de zeventiende tot ver in de twintigste eeuw, is er op grote schaal zand afgevoerd via speciaal gegraven zandvaarten. Het zand is onder meer gebruikt als ophogingsmateriaal in de steden. Op 'afgezande' gronden en op enige lage strandwallen hebben zich tuinders en kwekers van bloem(boll)en gevestigd; al waren het er nooit zo veel als in het Westland of in de Bollenstreek.

Veen/zeeklei

Achter de strandwallen, op de veel dieper liggende klei- en zandlagen, ontwikkelde zich gedurende enige duizenden jaren vegetatie, die, na afsterven, half verging en aangroeide tot meters dikke veenpakketten. Dit veen ligt of lag in grote delen van Holland aan de oppervlakte – ook binnen het grondgebied van Wassenaar – en is ontgonnen vanaf ongeveer het jaar 1000. Eerst werd het via sloten afwaterende terrein benut voor akkerbouw, maar door inklinken en niveaudaling vernatte het veen weer en kon er op den duur vrijwel alleen nog veeteelt worden bedreven. Behalve het gebruik voor de veeteelt, is het veen op ruime schaal afgegraven en/of weggebaggerd (verveend) om te worden gebruikt als brandstof (zwarte turf). Dit is echter niet op Wassenaars grondgebied gebeurd.

Bewoning, en ont- en bebossing

De eerste met zekerheid vastgestelde en meer permanente bewoning vond plaats voor 2000 voor Christus. De drogere delen van de strandwallen werden ontbost onder andere voor akkerbouw. Op de strandwallen ontstonden nederzettingen. Rond 1200 na Christus werden

op enkele strategische plaatsen op de strandwallen kastelen gebouwd. Na 1500 begon men ook met het ontginnen van de strandvlakten, zodat deze gronden grotendeels werden ontbost. De ligging van de boerderijen in de Veenzijdsepolder en de Oostdorperpolder op de overgang van de strandwal naar de strandvlakte is kenmerkend voor de ontginning.

Als gevolg van de grote welvaart die gedurende de Gouden Eeuw was opgebouwd, werden vanaf de 17de eeuw veel buitenplaatsen gesticht. Dit leidde tot herbebossing van de strandwallen en plaatselijk ook de strandvlakten. Vanaf 1900 werd er op de strandwallen ontbost voor met name de bollencultuur en stedelijke uitbreidingen. Ook grote delen van de strandvlakte, gedeelten van het duingebied en het zeekelegebied werden bebouwd.

Hoofdstructuur (water)wegen

Veel (oude) wegen zijn tot stand gekomen op de kruin of op de flanken van strandwallen, terwijl de hoofdwateringen juist in de strandvlakten zijn gegraven. Dit verklaart niet alleen hun overwegende beloop van zuidwest naar noordoost – parallel aan de kust –, maar ook de ligging van de grens tussen de gemeenten Wassenaar en Voorschoten. Deze grens volgt de zogeheten Scheidingswatering, die in de Middeleeuwen de grens was tussen de ontginningen vanaf de aan weerszijden ervan gelegen strandwallen. Om de strandvlakten over te steken zijn enkele dwarswegen (dijken) tot stand gebracht, waarvan de verbinding tussen de kernen Voorschoten en Wassenaar de belangrijkste werd: de Papeweg. Maar ook de Horstlaan en Lange Kerkdam behoren hiertoe. Ter plaatse van de huidige Rust en Vreugdlaan lag de Korte Kerkdam.

Een bijzonder geval is de Landscheidingsweg. Deze weg ontleent zijn naam aan de landscheiding die sinds de Middeleeuwen de grens en de waterscheiding tussen de Hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland vormde. De weg is pas in de twintigste eeuw aangelegd, ter plaatse van de in 1908 gerealiseerde spoorweg naar Scheveningen op het westelijk deel van de waterscheiding.

De zeven cultuurhistorische hoofdthema's

1. Historisch dorpscentrum met zijn woon-winkelcultuur, bedrijvigheid en bouwhistorisch gezien waardevolle bebouwing

De kern van het dorp Wassenaar wordt gevormd door een driehoekig plein, genaamd Plein. Hier concentreert zich de oudste bebouwing van het dorp, met aan de westzijde de middeleeuwse dorpskerk en aan de zuidzijde het baljuwhuis. Het dorpshart bevindt zich binnen de contouren van het sinds 1967 beschermde dorpsgezicht en valt sinds 2007 binnen de contouren van het beschermde dorpsgezicht ‘landgoederenzone van Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg’. Aan het Plein komen de Langstraat, Gang,

Duinrellweg, Schoolstraat en Berkheistraat uit, die alle onderdeel uitmaken van het historische wegenpatroon van het centrum.

Aan het Plein liggen enkele belangrijke rijksmonumenten zoals de N.H. Dorpskerk (Plein 3), het Baljuwhuis inclusief koetshuis, stalgebouw en met inbegrip van de tuinmuren (Plein 1), de Dorpspomp en het voormalige Rode Kruisgebouw dat als school gebouwd is en waar later de Openbare Bibliotheek in werd gevestigd (Plein 2). Alle panden rond het Plein, onder meer het voormalige Regthuys, zijn beschermd als monument.

Langs de begraafplaats van de dorpskerk loopt de Duinrellweg naar de voormalige buitenplaats Duinrell. Aan de Duinrellweg staan verscheidene dienstwoningen van Duinrell, zoals koetsiers- en hovenierswoningen.

De Gang is een belangrijke, middeleeuwse ontsluitingsweg van de kern van het dorpscentrum. De Gang liep van de kerk/het Plein naar het Kloosterland, waar de abdij van Rijnland stond. De Gang heette oorspronkelijk Weststraet (zoals de Schoolstraat Ooststraat en de Langstraat Zuidstraat heette; nb de middeleeuwse oriëntatie is niet overeenkomstig de windrichting). Het smalle profiel van de Gang stamt uit 1740 toen met de bouw van het Baljuwhuis ook een deel van de Gang werd benut. Vanaf 1760 kwam de benaming Gang in gebruik naast Weststraat. Langs de Gang staat bebouwing waarbij wonen en werken gecombineerd werd in de bijbehorende schuren en erven en die in oorsprong ten minste uit de 18de eeuw stamt. Huisnummer 7 is een tijd in bezit geweest van de eigenaren van het Baljuwhuis (Plein 1, vanaf de jaren 1740 tot 1983) en gebruikt als tuinmanswoning. Veel gebouwen waren sinds 1773 in bezit van leden van de familie Van den Barselaar, die aan de Gang woonden maar er ook hun bedrijf en bijbehorende opslag van materialen hadden. De Van den Barselaars handelden onder meer in grind, zand, stenen en ander bouw materiaal. Tussen huisnummers 5; 5a en 9 stond een bollenschuur, die nu vervangen is door een woonhuis.

De Berkheistraat was oorspronkelijk een verbindingsweg tussen het Plein en het kustdorpje Berkhey en loopt van het Plein naar de Van Zuylen van Nijveltstraat. Het vissersdorpje Berkhey ontstond rond 1400 en werd in het midden van de 17de eeuw verlaten. De Van Zuylen van Nijveltstraat is een relatief jonge maar nu zeer belangrijke doorgangsweg langs het dorp en naar Katwijk/Wassenaarseslag (aanleg en naamgeving rond 1934/5). In 1874 bouwde aannemer Visser voor zijn dochter een café op de hoek met de Van Zuylen van Nijveltstraat, dat één van de weinige of inmiddels het enige arbeiders-/chauffeurscafé van Wassenaar is.

De Schoolstraat werd aanvankelijk Ooststraat genoemd en staat vanaf 1899 bekend als Schoolstraat – vernoemd naar de scholen die hier van oudsher waren gevestigd. De straat loopt van het Plein naar de Oostdorperweg/kruising Van Zuylen van Nijveltstraat. Op nummer 2 staat de pastorie van de dorpskerk. Aan de straat liggen verschillende diephuizen die in hun ouderdom ten minste tot de 18de eeuw teruggaan, zoals Schoolstraat 24 en 49.

De Langstraat heette oorspronkelijk Suytstraat en was de oude dorpsstraat.

Tot circa 1895 lag er een haven aan het begin van de Langstraat, ongeveer vanaf de rotonde tot aan de Molenstraat. Langs de Lange Kerkdam lag een brede sloot waarmee het water in verbinding stond met de Zijlwating. Schepen met turf, bier en bouwmaterialen legden aan in de haven. Zand uit de duinen en schelpen werden vanuit Wassenaar naar elders vervoerd. Nadat aan de Oostdorperweg een nieuwe grote haven was aangelegd, werd de haven aan de Langstraat gedempt. Al in de 17de eeuw waren hier ambachtslieden en winkeliers gevestigd: groothandels in bier, een grutterij, een smederij, een wagenmaker, diverse bakkers. In de straat waren ook diverse herbergen gevestigd.

Aan de Langstraat liggen behalve vele woon-winkelpanden ook het voormalige raadhuis op 23-27 en het pand Langstraat 29-31, dat als grutterij en later slagerij in gebruik is geweest. Aan de straat liggen meerdere panden die een oude kern hebben, maar die voorzien zijn van een jonge voorgevel, zoals Langstraat 77. Dit pand heeft een 17de-eeuwse kern en een winkelgevel uit de jaren 1920.

De Kerkstraat dankt zijn naam (sinds 1899) aan de sinds de 18de-eeuw aan de straat gelegen St.-Willibrorduskerk (huidige kerkgebouw uit eind 19de eeuw op Kerkstraat 77). Aan het begin van de straat staan enkele van rijkswege beschermde historische panden, namelijk het tegenover gelegen huisnummer 6, huis Wensveen uit 1787 en het naastgelegen pand Kerkstraat 15, huis Pompe uit (waarschijnlijk) 1751, dat als smederij heeft dienstgedaan (smederij is afgebroken). Vanaf het Kloosterland tot en met de kerk wordt de oudste bebouwing gevormd door 19de-eeuwse en begin 20ste-eeuwse panden, die zich met name aan de evenzijde bevinden.

De Achterweg is een eeuwenoude weg in de kern van het oude dorp, en is de achterstraat van de Schoolstraat. De historische bebouwing wordt gekenmerkt door eenbeukige, haaks op de straat gebouwde diephuizen.

Het Tuinpad is een achterstraat van de Langstraat. Aan het aanvankelijk onverharde pad lagen achtererven van huizen aan de Langstraat waarop verschillende plaatsen schuren, loods en magazijnen stonden, zoals Tuinpad bij 38, een loods van een bakkerij aan de Langstraat. Eind 19de eeuw kwamen daar ook enkele arbeiderswoningen bij. Begin 20ste eeuw zette de verdichting zich voort, aanvankelijk vooral aan de noordwestzijde als een voortzetting van de bebouwing langs de Achterweg. Het zijn overwegend eenvoudige arbeiderswoningen zonder een voordeur. Deze bevindt zich aan de zij- of achterkant, bij de keuken, zoals bij Tuinpad 26-30. Door de bouw in de jaren 1920 en 1930 van de 20ste eeuw van enkele kleine rijtjes woningen aan de oostzijde ontstond de aaneengesloten lintbebouwing aan weerszijden van het Tuinpad. Naast schuren en pakhuizen betreft het overwegend kleinschalige eenlaags woningen van arbeiders en seizoenwerkers, zoals tuinders. Vanaf de jaren 1980 is de geslotenheid aan de oostzijde op enkele plaatsen doorbroken door de aanleg van kleine parkeerterreinen. De geslotenheid aan de westzijde is behouden.

2. Agrarische erfgoed (inclusief bollencultuur)

De ontwikkeling van het agrarische erfgoed van Wassenaar is zowel in zijn historisch-geografische als architectuurhistorische context uitgebreid beschreven in het boek 'BOERenERFGOED, het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar', dat in 2006 is verschenen. Hierna volgt een beknopte samenvatting van de ontwikkeling van de boerderij, gebaseerd op dit boek.

Hieronder zijn in aanvulling daarop een paragraaf over de bollencultuur, de kruiden- en rozenteelt, en de agrarische geschiedenis van Meijendell (beschermd gezicht) opgenomen.

De ontwikkeling van de boerderij

De boeren hebben vanaf de prehistorie de ontwikkeling van het Hollandse cultuurlandschap bepaald. De goed ontwaterende zandruggen en het inklinken van het aanvankelijk drassige veengebied maakten het gebied uitermate geschikt voor de veehouderij. De bodemgesteldheid, maar ook een goede infrastructuur met water- en rijwegen en een gunstige geografische ligging nabij belangrijke centra als Leiden en Den Haag waren gunstige vestigingsfactoren. Er ontwikkelden zich kleinschalige streekeigen boerderijtypen. De bouw was vooral sober, waarbij veranderingen niet zozeer bouwkunstig van aard waren, maar veeleer verband hielden met een andere, meer efficiënte bedrijfsvoering. Ondanks de sterke verstedelijking is in Wassenaar nog een rijk en gevarieerd beeld van die ontwikkeling van de boerderijbouw te zien, vanaf de late Middeleeuwen tot de periode van de Wederopbouw.

Ontstaan van de boerderij

De boeren, die zich vanaf de 4de eeuw voor Christus hier vestigden hadden alle ruimte, maar ze richtten zich vooral op aan de rand van de hoger gelegen strandwallen die goed op de wind lagen en waar zoet water en bouwmaterialen in ruime mate voorhanden waren.

De opzet van de boerderij, waarbij woon- en stadgedeelte onder één dak lagen, zou eeuwenlang dezelfde blijven. Het zogenoemde hallehuistype bestond uit een kleine rechthoekige plattegrond met een driebeukige indeling, waarvan de middelste beuk de breedste was. Een samenstel van houten spanten droeg het rieten dak. De muren en de wanden tussen woon- en stalgedeelte bestonden uit hout en vlechtwerk van rijshout, bestreken met mest en leem. De rook van de stookplaats in het woongedeelte kon via een afsluitbare opening in het dak weg.

De Middeleeuwen: de overgang van hout naar steen

Tot omstreeks 1100 is weinig bekend hoe het boerenbedrijf functioneerde. Boerderijen waren zonder uitzondering opgetrokken uit vergankelijke materiaal. De ontwikkelingen tot

1350 zijn vooral zichtbaar in de sporen die het boerenbedrijf in het landschap heeft achtergelaten in de vorm van het blok- en strokenverkaveling. Vanwege de expansieve economische groei en sterke bevolkingstoename werden de drassige veengebieden systematische ontgonnen. De oudste delen bevinden zich ten zuiden van de Oude Rijn. De langgerekte jongere strokenverkaveling komt meer voor in het zuiden richting de Landscheidingsweg.

Het vergankelijke en brandbare hout wordt na het midden van de 12de eeuw steeds vaker vervangen, door het kostbare, maar het duurzame en (brand)veilige baksteen. Het eerste bij kerken, kloosters en kastelen en vanaf de 14de eeuw ook bij de stadshuizen. Het platteland loopt daarbij achter pas in de loop van de 15de eeuw wordt het betaalbaar voor de boeren. Houten boerderijen zijn er niet meer. Wel is bij enkele boerderijen te zien hoe de ontwikkeling van hout naar steen heeft plaatsgevonden. Oostdorperweg 201 hebben een aantoonbare de geschiedenis die teruggaat tot de 15de eeuw. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat tegen het houten hallehuis een half verdiept gelegen kelder met daarboven een opkamer is gebouwd. Hierdoor kreeg de boerderij de kenmerkende L-vormige plattegrond. Het op deze wijze verbouwen van bestaande houten boerderijen zette zich voort tot ver in de 16de eeuw. Hoewel elke boerderij zijn eigen geschiedenis kent, heeft deze groep behalve de L-vormige plattegrond ook andere gemeenschappelijke kenmerken, zoals de aanwezigheid van een als topgevel uitgevoerd voorhuis met haaks daarop de onderkelderde opkamer (Rijksstraatweg 269). In dit voorhuis, waarvan de voorgevel gericht was op de weg, werd niet alleen geleeft, maar ook kaas gemaakt. Tussen woon- en stalgedeelte bevond zich een brandmuur met daartegen een schouw. Aan weerszijden ervan maakten spievensters het mogelijk om het vee in de gaten te houden. In het stalgedeelte dat grensde aan de weidegebieden, stond het vee in de beide zijbeuken met de kop gericht naar de bredere middenbeuk. Van hieruit werd het vee gevoerd. Langs de muur bevond zich het kruipad of koegang, vanwaar uit de melk naar de werkkeuken ging en de mest werd afgevoerd.

1550-1650: Opkomst van de langhuisboerderij

De periode tussen 1500 en 1650 staat bekend als een tijdperk van stijgende economische welvaart, waarvan ook het platteland meeprofitteerde. De groei van de stedelijke bevolking leidde tot een goede afzetmarkt voor de luxe producten als boter en kaas, die langer houdbaar bleven dan melk. De polders werden bedijkt, waardoor de meeste boeren zich definitief konden toeleggen op de lucratieve veeteelt, die minder vergt van de bodem. In deze periode van groei en bloei werden echter ook zware klappen uitgedeeld. Onder het Spaanse juk zijn, in een Hollandse variant op de 'verschroeide aarde' tactiek, rond 1580 veel boerderijen verbrand en landbouwgronden onder water gezet. Maar enkele jaren na deze diepe depressie werd weer in het platteland geïnvesteerd. Snel opkomende welvaart maakte her- en nieuwbouw van vele boerderijen mogelijk, zoals blijkt uit het aantal bewaarde gebleven boerderijen uit die periode. In de traditie van het hallehuis ontstond een nieuw type stenen langhuisboerderij met inpandige kelder, waarvan de opzet tot in de 20ste eeuw standaard zou blijven.

Indeling woongedeelte

Het oudste voorbeeld van een dergelijke boerderij is Deijlerweg 153. De overwelfde kelder, traditiegetrouw gelegen aan de koele noordzijde, was toegankelijk via het voorhuis. Dat was immers de leefruimte, waar ook de kaasbereiding plaatsvond. Aan de hand van boerderijen die daarna volgens hetzelfde principe zou gebouwd, is te zien, dat het gebruik van de verschillende vertrekken is gewijzigd. Dit heeft waarschijnlijk te maken met verdergaande specialisering op de zuivelbereiding en de intensivering en vergroting van de productie. Rijksstraatweg 191 en Oostdorperweg 206 laten zien hoe de zuivelbereiding zich verplaatste naar een ruimte achter de brandmuur. Dit deel van de stal werd afgescheiden van de stal en kreeg de bestemming als achterhuis of werkkeuken. Dat betekent dat veel kelders van 17de-eeuwse langhuisboerderijen van meet af aan alleen via het achterhuis of een achter de kelder gelegen kelderkamer toegankelijk waren.

De werkkeuken werd het domein van de boerin. De entree in de zijgevel verving die van het voorhuis, die alleen nog bij bijzondere gelegenheden als begrafenis of huwelijk werd gebruikt.

In de werkkeuken stond een koelbak met waterpomp, een schouw met een broodoven en daarnaast een waterfornuis. In de koelbak werden de emmers met de verst gemolken melk koel gehouden, terwijl het waterfornuis werd gebruikt voor het schoonmaken van melkbussen.

Na 1650: nieuwe ontwikkelingen

In de loop van de 17de eeuw trad een periode van economische krimp in. Er vonden wel verbouwingen plaats, maar er werd weinig nieuwgebouwd. Sinds het begin van de 17de eeuw zijn diverse boerderijen verbouwd of vervangen door een buitenverblijf en daarvan zijn ook voorbeelden te vinden in de 18de eeuw.

Een nieuw element in de bedrijfsvoering is de introductie van de karmolen in het begin van de 18de eeuw. Niet langer hoefde melk handmatig te worden gekarnd. In een apart gebouwtje naar de werkkeuken bracht een paard via een krukas de stok in de karnton in beweging (Oostdorperweg 206). Een andere aanpassing in de bedrijfsvoering betreft de opkomst van het bak- of zomerhuis als ruimte voor de zuivel- en voedselbereiding. Deze ontwikkelde zich in de loop van de 19de eeuw tot een apart gebouw, waar zomers werd gewoond en gewerkt. Ook andere bijgebouwen maken veranderingen door. Voor de opslag van hooi wordt de traditionele houten vier- of vijfroeier vervangen door een betonnen exemplaar, dan wel een houten hooihuis die aan minstens een zijde gesloten is (bijvoorbeeld Raaphorstlaan 4).

19de eeuw: opkomst mechanisatie en een veranderende bedrijfspolitiek

De Industriële Revolutie wordt vaak gesymboliseerd door middel van de introductie van de stoommachine. In eerste instantie merkte de plattelander daar weinig van, maar ook hier deed de mechanisatie zijn intrede, evenals de opkomst van de export. Doordat de koeien groter werden, kreeg de stal een driebeukige indeling met bredere zijbeuken. Daarbij werden de ankerbalken vervangen door standvinken. Het is ook de tijd waar op een meer wetenschappelijke wijze naar de ontwikkeling van de landbouw wordt gekeken. In de duinen werden experimenten gestart met kleine gemengde bedrijven, maar die bleken geen succes.

Wanneer nieuwbouw noodzakelijk was, werd voor het eerst vanaf na het midden van de 19de eeuw aansluiting gezocht bij de heersende architectuurstromingen, zoals bij Raaphorstlaan 18.

Wederopbouw

De schade aan de Nederlandse agrarische bedrijven in de Tweede Wereldoorlog was groot. Door de ligging nabij het regeringscentrum en nabij de Atlantikwall was er veel oorlogsschade aan boerderijen op landgoederen, zoals Duindigt en De Horsten. De gerealiseerde nieuwbouw uit de Wederopbouwperiode is een reflectie van de materiaalschaarste en de voor de periode kenmerkende soberheid.

Gezien het belang van de voedselvoorziening was een snelle herbouw dringend noodzakelijk. Hiertoe werd al in 1940 het Bureau Wederopbouw Boerderijen opgericht, in 1947 omgedoopt tot de Afdeling Boerderijbouw van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting. Dit bureau zou tot ver na de afloop van de oorlog de herbouw van vele boerderijen begeleiden. Omdat de schade, minus een eigen bijdrage van 10 tot 25 % door het rijk werd vergoed, werd de eis van sober en doelmatig bouwen gesteld.

Door gebruik te maken van deze regeling kon in de periode 1951-1952 op De Horsten een drietal boerderijen worden herbouwd. De toenmalige eigenaresse van De Horsten, H.K.H. prinses Wilhelmina, gaf de Haagse architect Louis Bok (1883-1953) de opdracht. Bok was na zijn afscheid in 1948 als directeur van de afdeling onderhouds- en uitbreidingswerken van de Rijksgebouwendienst (RGD), in dienst getreden als bouwkundig adviseur van het Huis van de Koningin en als particulier architect niet alleen belast met de restauratie van Huis ten Bosch, maar ook met de bouw van andere gebouwen van het koninklijk huis. De drie boerderijen (Eikenhorst 3, Raaphorst 4 en 5) zijn gebouwd op ongeveer gelijke afstand van elkaar en vormen ruimtelijk, functioneel, historisch en cultuurlandschappelijk een gaaf en herkenbaar architectonisch en typologisch ensemble.

Over de bollencultuur in Wassenaar

De bollencultuur, die vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw op de zandgronden langs de kust van Noord- en Zuid-Holland opkwam, was ook in Wassenaar een bedrijfstak van betekenis. Een concentratie van deze bedrijfstak was er vooral aan de noordzijde van het dorp in de omgeving van Oostdorp, de Katwijkse- en de Rijksstraatweg, maar ook de Spinbaan. Het ging hier om een bedrijfstak met veel kleine zelfstandigen, veelal familiebedrijven. Vanaf de Eerste Wereldoorlog tot na de Tweede Wereldoorlog kende Wassenaar een bloeiende bollencultuur met circa 200 telers. Na de oorlog waren dat er nog slechts vijftig en nam dit aantal gestaag af. Door de schaalvergroting en oprukkende woningbouw is het kleinschalige bollenlandschap, inclusief de bijbehorende hagen, inmiddels herverkaveld, bebouwd, dan wel ontwikkeld tot natuur. Een bescheiden aantal van de bijhorende, kenmerkende bedrijfsgebouwen vormt de enige fysieke herinnering aan het letterlijk 'bloeiende' verleden van Wassenaar. De meeste, zowel in hout als in steen opgetrokken bollenschuren, vaak met bijbehorende woning, zijn inmiddels gesloopt. Een aantal behouden bollenschuren zijn herbestemd tot woonhuis, waarbij hun herkenbaarheid in hoge mate is afgenomen, zoals de voormalige schuur op de hoek Santhorstlaan-Middelweg en de bollenschuur van Bellesteyn aan de Oostdorperweg. De nog resterende woonhuizen met bollenschuren bevinden zich vooral langs de Oostdorperweg en omgeving en laten zien dat deze bedrijfstak zich vooral in dit noordelijk deel van de gemeente het langst heeft gehandhaafd.

De gronden ten noordwesten van de Katwijkseweg behoorden voordat ze als bollen grond in gebruik werden genomen tot de buitenplaats Rijksdorp. Het huis van deze in oorsprong zeventiende-eeuwse buitenplaats werd in 1919 gesloopt, waarna een deel van de gronden werden bestemd voor de aanleg van een villawijk en een ander deel in gebruik genomen werd als tuinbouwgrond. Behalve een aantal bomenlanen en vijverpartijen herinnert nog weinig aan Rijksdorp. Van de bollencultuur resteert aan de Katwijkseweg nog slechts een aantal woonhuizen van bollenkwekers, waaronder Katwijkseweg 20, het bedrijf Lentevreugd van Overdevest op Katwijkseweg 19a en de stellingenschuur schuin achter (ten noorden van) Katwijkseweg 34. Het bedrijf op Katwijkseweg 20 werd in 1985 beëindigd. De grote bollenschuur behorend bij Katwijkseweg 20 lag in het land, op Katwijkseweg 18. Deze schuur is afgebrand en rond 2010 is de bijbehorende loods afgebroken in verband met de natuurontwikkeling. Langs Hoge Klei resteren nog enkele bedrijven, zoals J.A. Schrama & Zoon aan de Verlengde Hoge Klei, en er staan nog enkele woningen van bollenkwekers, zoals Hoge Klei 7. Aan de Oostdorperweg, waar vooral kleinschalige bollenbedrijven gevestigd waren, staat nog een viertal woonhuizen met bollenschuren erachter namelijk op huisnummers 46-46a; 62; 159; 169-171. Behalve dat ze gering zijn in omvang, zijn al deze schuren in hun hoofdvorm aangetast door veelal meerdere verbouwingen – de schuur achter huisnummer 169-171 is in dat opzicht nog het meest gaaf bewaard gebleven. Noordelijker aan de Oostdorperweg, bij boerderij Bellesteyn op huisnummer 197, staat ook nog een bollenschuur. Er werden ook bollen geteeld op de gronden van de Spinbaan. Schouwweg 19A was gebouwd als huis met aangebouwde, houten bollenschuur, maar is daarvoor volgens mondeling overlevering nooit gebruikt.

Aanvankelijk waren de meeste bollenschuren van hout, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw, namen de stenen gebouwen de overhand. Het betrof in beide gevallen één of tweelaags rechthoekige schuren met een kap. Tijdens het Interbellum (1918-1940) ontwikkelde zich bollenschuren met een (overstekend) plat dak. Parallel aan deze architectonische ontwikkeling verliep de bedrijfsontwikkeling, die gericht was op het optimaliseren van de condities van het bewaren, drogen, ventileren en verwerken van de bloembollen. De houten stellingen ofwel de tableaux maakten deel uit van de vloer- en dakconstructie. Kenmerkend voor het oudste type bollenschuur zijn de reeksen met tochtdeuren in de langsgevels om de op stellingen gelegen bollen goed te kunnen laten drogen. De tegenover elkaar geplaatste openingen van de vloer tot aan het plafond werden opengezet om te zorgen voor enige tocht. Met een potkachel werd de luchtvochtigheid geregeld. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw werd met handhaving van de karakteristieke hoofdvorm, meer en meer gebruik gemaakt van geforceerde ventilatie. Dat betekende vaak een toevoeging van stookhuizen. Bij deze generatie bollenschuren waren de openingen van een kleiner formaat. Maar ook deze schuurruimten werden gaandeweg vervangen. Veel bedrijven gingen met de tijd mee en kozen voor de verrolbare gaasbakken en later de kubkisten; daardoor werden de meerlaagse bollenschuren onpraktisch en overbodig.

Over de kruiden- en rozenteelt

Behalve veeteelt en bollenteelt zijn ook de kruiden- en rozenteelt in Wassenaar van belang. De kruidenteelt door particuliere kwekers in Wassenaar dateert ten minste uit de 18de eeuw (de teelt zelf, bijvoorbeeld door kloosters, is natuurlijk al zo oud als mensenheugenis). Het gaat hierbij om medicinale kruiden, zoals maanzaad en valeriaan. Daarnaast werden vanaf de 19de eeuw rozen voor de parfumindustrie geteeld. De kruiden en de rozen werden gedroogd in schuren met droogovens erin; dit is bijvoorbeeld bekend van Hoge Klei 1 (boerderij Rozenstein) en 2, en Oostdorperweg 27-29 (boerderij Bloemlust). De laatste rozenteler staakte zijn teelt rond 1930.

Over Meijndel

Het gebied 'Meijndel, Bierlap en Kijkhoek' is sinds 2007 beschermd als beschermd dorpsgezicht en wordt gevormd door een omstreeks 1830 in exploitatie genomen agrarische ontginning in het duingebied van Wassenaar, die in het laatste kwart van die eeuw werd opgegeven, maar waarvan belangrijke gebouwde en landschappelijke relictten nog in het veld waarneembaar zijn. Verder omvat het dorpsgezicht de resten van de in de vroege 20ste eeuw begonnen, maar snel opgegeven aanleg van een duinvillapark en om de relictten die herinneren aan de vroege benutting van het duinterrein als waterwingebied. Het gaat onder andere om een boerderijcomplex uit het tweede kwart van de 19de eeuw, om resten van akkers en weiden, om zand- en houtwallen, padenpatronen en windsingels, om de

wegenaanleg en dienstgebouwen en om de relicten van een netwerk van spranken. Tenslotte herinneren diverse grens- en jachtpalen in het gebied aan de verschillende eigendomsverhoudingen.

In 1829 werden de eerste gecoördineerde pogingen gedaan om de duinvallei Meijndel in ontginning te nemen, nadat deze al veel eerder productief was gemaakt als weide. De ontginningsactiviteiten werden ruim 10 jaar voortgezet. De aanleg van het hoofdkanaal van het sprankenstelsel vond plaats in 1872-1874, nadat hiertoe ook al eerder, in 1863 en 1868, plannen waren ontwikkeld.

De constructie van een wegennet voor de inrichting van een villawijk is uitgevoerd in en kort na 1916. De aanleg van een villapark werd beoogd door de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meijndel. Het ambitieuze plan werd losgelaten, ten gunste van de drinkwatervoorziening, waarna vanaf 1925 verdere uitbreiding van het sprankenstelsel plaatsvond.

Het plan voor de ontginning van de duinvallei Meijndel is van D.T. Gevers (van Endegeest), maar het werd niet geheel conform zijn ontwerp gerealiseerd. Het ontwerp voor de Haagse duinwaterwinning is van de hand van Ir. I.A.A. Waldorp. De uitvoering van de aanleg van de spranken was in handen van de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage.

3. Buitenplaatscultuur

Het Wassenaarse landschap wordt sinds de 17de eeuw in hoge mate gedomineerd door de buitenplaatscultuur. Veel buitenplaatsen zijn vanaf het begin van de 20ste eeuw ontwikkeld als villawijk (zie thema 4), of zijn opgedeeld in kleine buitens; desondanks zijn er nog steeds veel buitenplaatsen en heeft de buitenplaatscultuur nog steeds een leidende positie in het aanzien en de kwaliteit van de gemeente.

Vanwege de geconcentreerde ligging van buitenplaatsen langs de Vliet en op de hoger gelegen strandwallen van Voorschoten en Wassenaar is het gehele gebied van 28 vierkante kilometer groot aangewezen als van rijkswege beschermd dorpsgezicht. Daarbinnen zijn de meeste buitenplaatsen beschermd als rijksmonument. Toch zijn er ook buitenplaatsen die niet beschermd zijn, zoals Duinrell en Duindigt, of buitenplaatsen waarvan onderdelen niet beschermd zijn. De specifieke geschiedenis van deze elementen staat beschreven in de afzonderlijke beschrijvingen.

Hieronder volgt een beknopte omschrijving van de context van ontstaan van de buitens.

Van burcht tot kasteel

De komst van de Graven van Holland als machthebbers van het kustgebied tussen de Maas en de Rijn aan het eind van de negende eeuw zorgde voor de introductie van een nieuw type woning. De strandwallen en waterlopen zorgden voor een stevige en strategische basis om goed verdedigbare huizen te bouwen.

Opdrachtgevers waren naast de landsheren de hoge adel. Zij hadden heerlijkheden in leen kregen met daarbij allerlei privileges in ruil voor erkenning van hun heer en militaire bijstand. Om hun gebied te kunnen besturen en vijanden te kunnen weren, lieten zij mottekastelen bouwen. Dit waren kunstmatig opgeworpen aarden heuvels met daarop een houten en later stenen versterking en een woongedeelte op de voorburcht. Een gracht er omheen zorgde voor extra bescherming. Het bekendste voorbeeld is de uit de tiende eeuw stammende Leidse burcht. De Heren van Wassenaer hadden ter plaatse van het Burchtplein in Wassenaar en mogelijk ook bij Ter Horst, hun burcht.

Tussen de 13de en 15de eeuw ontwikkelde zich de goed verdedigbare kastelen met metersdikke bakstenen muren en hun torens, ophaalbruggen en grachten. De Van Wassenaers en hun afstammelingen bouwden hun kastelen op huidige grondgebied van Voorschoten (kasteel Duivenvoorde, Rosenburgh, Santhorst en Ter Horst). Middeleeuwse kastelen van andere geslachten zijn Raaphorst, Zuidwijk en Ter Weer. Over hun bouwgeschiedenis is betrekkelijk weinig bekend. Duidelijk is wel dat in tegenstelling tot de kastelen van de landsheren, het ging om versterkte huizen van bescheiden omvang, ontstaan vanuit een woontoren of donjon. De nieuw gebouwde kastelen uit de vijftiende en zestiende eeuw hielden wel de uitstraling van het traditionele kasteel. Alleen na de introductie van het buskruit hadden dikke muren geen zin meer. De woonfunctie nam daarentegen in betekenis toe. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan is het verdwenen Huis Persijn.

Lustoord en statussymbool

De Tachtigjarige oorlog zorgde voor een omslag, zowel in bestuurlijk, politiek, sociaal maatschappelijk als economisch opzicht. De bestaande oude adel moest haar macht en invloed afstaan aan de nieuwe handelselite en de regenten uit de stad. Deze nieuwe 'lage adel' kocht heerlijkheden met daarbij behorende kastelen omwille van status en macht. Boerderijen werden gekocht en 'hofsteden' gesticht om er 's zomers de drukte en de stank van de stad te ontvluchten en te genieten van de genoegens van het landleven.

Het landelijk gebied tussen Leiden en Den Haag was niet alleen aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van strandwallen, maar bovendien goed bereikbaar via de daarop gelegen heerwegen. De voorkeur genoot echter het transport over water, dat in 1638 een belangrijke impuls kreeg door de voltooiing van de Trekvluit tussen Leiden, Delft en Den Haag.

De buitenplaats als lustoord en statussymbool deed zijn intrede, waarbij voor het eerst huis, tuin en interieur onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Geïnspireerd door de Europese vorstenhuizen en aangemoedigd door zijn secretaris Constantijn Huygens gaf stadhouder Frederik Hendrik de opdracht voor de bouw van Huis Honselaarsdijk (1621), Huis ter Nieuburch (1631) en Huis ten Bosch (1645). Het is de periode waarin de Hollandse Renaissance overging in het Hollands Classicisme. De Wassenaarse voorbeelden van deze stijl, zoals Clingendael, zijn sterk verbouwd.

Formele tuinen

De tuinen werden in een formele, Frans geïnspireerde stijl aangelegd, zoals de classicistische tuin op Clingendael (1680). Bekende namen werden aangetrokken voor de bouw en/of de tuinaanleg, zoals Pieter Post voor Rijxdorp (1662), Jacob Roman voor Duinrell (1681) en Daniel Marot voor Zuidwijk (1710). De ligging tegen de duinen aan bood enorme voordelen. Daardoor kon bij de aanleg van parterres en vijvers met fonteinen gebruik worden gemaakt van het natuurlijke hoogteverschil en het kwelwater van de duinen (duinrellen). Dat weerhield andere buitenplaatseigenaren er niet van om ook te kiezen voor een vergelijkbare tuinaanleg, zoals op Duindigt.

De formele tuinen zijn verdwenen. Wat rest zijn monumentale bomen aan de formele (laan)structuren, zoals die nog op Clingendael, Backershagen, Langenhorst, Groot Haesebroek en Rijksdorp te vinden zijn.

Op zoek naar de romantiek

In het laatste kwart van de 18de eeuw komt een nieuwe stijl in zwang. Cornelis Backer breidde zijn grondbezit rond 1772 uit om naar de laatste mode verscheidene deeltuinen op Backershagen te kunnen realiseren. Geïnspireerd op de Engelse landschapstijl werd afstand gedaan van de gekunstelde Franse tuinarchitectuur met zijn geschoren hagen en rechte lanen. Op zoek naar de romantiek en het pittoreske ontstonden meer besloten tuinontwerpen met smalle kronkelpaadjes. Ze leidden langs opgeworpen heuveltjes, golvende bosranden en serpentinevormige beekjes, zoals het gebied rond de hermitage van Backershagen duidelijk toont. Dit is een uitzonderlijk voorbeeld van deze vroege landschapstijl, met een grot op een heuvelachtig moeieland, die als stoffage onderdak bood aan een kluisenaar. Vlakbij, op een nabijgelegen kunstmatig aangelegde heuvel, stond een theekoepel met geheime uitgang. Van grote cultuurhistorische betekenis is de bewaard gebleven vroeg-landschappelijk aanleg op Zuidwijk.

Weidse uitzichten

Rond 1800 zette, vanwege de Franse overheersing, een periode van neergang in. Vele buitenplaatsen werden in beslag genomen, de tuinen verwaarloosd en de huizen gesloopt. Het werd moeilijker de buitenplaats in de familie te houden en de inkomsten liepen terug. Toch kwamen er enkele buitenplaatsen bij en werd zelfs geïnvesteerd in de modernisering van diverse parken. Dat betekende de aanleg van ruime en weids opgezette landschapsparken met zichtlijnen die tot ver buiten het eigenlijke terrein doorliepen. Gebogen waterpartijen, golvende bosranden en kleine boomgroepen droegen bij aan het ruimtelijk effect. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stijl zijn L.P. en J.D. Zocher sr. en jr. Hun namen zijn verbonden met Clingendael (1800/1838/1851), Oosterbeek (1800/1839), Voorlinden (ca. 1800), De Paauw (1800/1838), De Horsten (1838), Langenhorst (ca. 1840), Beukenhorst (1845), en De Horsten/ De Paauw/Backershagen (ca. 1845).

Prinselijke invloed

Een belangrijk rol was daarbij weggelegd voor Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden, die in Wassenaar en Voorschoten tussen 1838 en 1854 achtereenvolgens De Paauw, Raaphorst, Ter Horst, Eikenhorst, Backershagen (inclusief De Hertenkamp en De Drie Papegaaien) en Groot Haesebroek (inclusief Wildrust) aankocht. Opgegroeid aan het Pruisische hof en getrouwd met zijn nicht, Louise van Pruisen, vroeg hij de Duitse landschapsarchitect C.E.A. Petzold, bijgestaan door zijn landgenoot H.H.A. Wentzel, één samenhangend landschapspark te maken van zijn bezittingen. Na zijn overlijden viel zijn zorgvuldig bijeengekochte bezit voor een groot deel weer uiteen. Het was de verdienste van Koningin Wilhelmina dat Raaphorst, Eikenhorst en Ter Horst als één geheel bij elkaar bleven, waardoor de samenhang binnen de monumentale aanleg van Petzold in dit deel van de landgoederenzone niet verstoord raakte. De kenmerkende aanleg waarbij een afwisselend en kleurrijk coulisselandschap ontstond met bospaden langs golvende bosrand is ook nog waarneembaar op de Beukenhorst (1854) en Oud Wassenaar (1879). In het laatstgenoemde park neemt het in een uitbundige neorenaissance stijl vormgeven kasteelachtige landhuis van C. Muysken een centrale plaats in. In die tijd werden verscheidene 'moderne kastelen' gebouwd, zoals het in oud-Hollandse stijl vormgegeven Kasteel Wittenburg (1899), ontworpen door het Architectenbureau Van Nieukerken. De tuinen rondom het huis kregen een gehistoriseerde, geometrische aanleg en vormde daarmee een relatie met het huis. Op Wittenburg (1910) realiseerde L.A. Springer een geometrische tuin op het voorplein (1910) en op Clingendael maakt hij de zogenaamde Oudhollandse tuin met bordestrap (1881).

Veranderingen in de 20ste eeuw

Begin twintigste eeuw gingen diverse buitenplaatsen verloren, doordat de percelen verkaveld werden ten behoeve van woningbouw. Maar geïnspireerd op de hoogtijdagen van de Gouden eeuw ontstonden ook nieuwe, kleinere buitenplaatsen met koetshuizen en dienstwoningen. Soms werden oude buitens vervangen door nieuwbouw; vaak werden op de oude terreinen nieuwe buitens gebouwd, zoals Meyland op Backershagen (1912), Ivecké op Rust en Vreugd (1913) en Maarheeze op Oud Clingendaal (1914). Hierbij bleef relatief veel van de aanleg bewaard.

De ontwikkeling naar een meer architectonische vormgeving van de tuin rondom het huis zette zich voort. In deze Nieuwe Architectonische stijl werd de tuin als voortzetting van het huis gezien. Het mooiste voorbeeld hiervan is Maarheeze. Er is sprake van een Gesamtkunstwerk, waarbij de architect Co Brandes voor de tuinaanleg samenwerkte met de belangrijkste vertegenwoordiger van deze stijl, Dirk Tersteeg.

Jacht- en grenspalen

Niet alleen Prins Frederik, maar ook Willem I, prinses Marie en Baron Van Wassenaer Van Catwijck lieten hun gebieden markeren met palen. De palen gelegen op beschermden buitenplaatsen zijn beschermd als onderdeel van de rijksbescherming; de palen daarbuiten zijn geselecteerd als gemeentelijk monument.

4. Villacultuur (inclusief automobielcultuur)

Van de ca. 800 als cultuurhistorisch waardevol geïnventariseerde gebouwen/objecten van de GIP-lijst zijn er ruim 500 woonhuizen. Dit betreft zowel vrijstaande huizen van het type herenhuis, villa of landhuis als geschakelde woningbouw van het type twee- of meer-onder-een-kap. Onder 'villacultuur' wordt het vrijstaande huis in de villawijken, zoals De Kieviet, Groot Haesebroek en Rijksdorp, gerangschikt, inbegrepen de daartoe behorende onderdelen, zoals garages, hekwerken en tuinelementen. In het vigerend bestemmingsplan Villawijken 2010 is zowel een schets van de ontwikkeling van de hoofdstructuren opgenomen (paragraaf 3.1.) als van de geschiedenis en typologie van de wijken (deelgebieden, paragraaf 3.2). Volledigheidshalve wordt verwezen naar deze beschrijvingen. Hieronder is in aanvulling hierop een beschrijving gegeven van de context van ontstaan van de villawijken en zijn biografieën opgenomen van enkele architecten die een belangrijk stempel op de villacultuur in Wassenaar hebben gedrukt, te weten Brandes, Mutters, Van Lindonk, Van de Wall, Wegerif, en Wouters.

Wassenaar tot 1910

Tot 1910 was Wassenaar een typische buitenplaatsgemeente, die toen ongeveer 3600 inwoners telde. Ruim 60% van de beroepsbevolking werkte al dan niet direct voor buitenplaatseigenaren, variërend van tuinman, koetsier en huishoudster tot bloemist, timmerman en slager. Het resterende deel was werkzaam in de landbouw; vooral de veeteelt en de bollencultuur. Het merendeel van het grondoppervlak werd ingenomen door de duinen, weilanden, akkers, en de bossen en parken van de buitenplaatsen. De grootste concentratie aan bebouwing bevond zich in het dorpscentrum langs de Langstraat, het Plein en enkele uitvalswegen zoals de Kerkstraat en de Schoolstraat. Belangrijkste blikvanger in het dorpscentrum was de in oorsprong Middeleeuwse dorpskerk aan het Plein. Buiten de dorpskern sprong de rooms-katholieke kerk in het oog, en aan de zuidrand korenmolen Windlust en de Burchtheuvel.

Rond 1910 vond een omslag plaats en veranderde Wassenaar in snel tempo ingrijpend. Bij de ontwikkeling van Wassenaar kunnen vier factoren als de meest belangrijke genoemd worden, namelijk de opkomst van de automobiel en het openbaar vervoer, de verkoop van buitenplaatsen (het aanbod), de enorme toename van de vraag naar woningen voor de hogere- en middenklasse buiten de stad én de verandering rond bouwen en dorpsontwikkeling als gevolg van wet- en regelgeving.

De infrastructuur neemt toe

Door de verharding van de wegen verbeterde het vervoer over de weg. Het nieuwe vervoersmiddel 'de automobiel' stelde welgestelden in staat zich makkelijker en sneller te verplaatsen van de stad naar het platteland. De bereikbaarheid van Wassenaar per openbaar vervoer kreeg een eerste impuls door de aanleg van de spoorlijn van Amsterdam naar Rotterdam (1841-1847), die bij Voorschoten een stationshalte kreeg. Vanaf Voorschoten verzorgden vanaf 1885 tot 1910 een stroomtram en nadien een paardenomnibus het openbaar vervoer naar Wassenaar. Een veel grotere impact had de aanleg van de Hoflijnspoorlijn, die in 1908 gereed kwam. Daarbij kwam in 1910 een busverbinding tussen het Toernooiveld in Den Haag en de Groot Haesebroekseweg tot stand. De echte doorbraak van het openbaar vervoer kwam met de aanleg van bus- en tramlijnen naar Leiden en Den Haag (1923-1925). De tramlijn van de Turfmarkt in Den Haag naar het Havenplein in Leiden van de Haagsche Tramweg-Maatschappij, de zogenaamde Gele Tram, was van groot belang. Deze lijn kreeg onder meer een halte bij de hoek Prinsenvweg-Lange Kerkdam. De voorzieningen maakten Wassenaar relatief snel en goedkoop bereikbaar vanuit Den Haag en Leiden. Niet langer trok alleen de hoogste klasse naar Wassenaar; het dorp werd ook bereikbaar voor de middenklassen.

Automobielcultuur in Wassenaar

Nadat rond 1900 de meest welgestelden konden beschikken over het luxe vervoersmiddel 'de automobiel', deed de garage als nieuwe type gebouw zijn intrede in Wassenaar. Dit gebouwtype speelt binnen de architectonische ontwikkeling van Wassenaar een grote rol.

Al vanaf het begin van de 20ste eeuw werden in aanvulling op of in plaats van koetshuizen garages met chauffeurswoningen gebouwd. Mogelijk is de garage annex chauffeurswoning op Rijksweg 554 uit 1905 – behorende bij Hoogwolde en ontworpen door het architectenbureau Hoek & Wouters – het eerste voorbeeld. Paard en wagen waren natuurlijk niet gelijk verdwenen. Aanvankelijk bleef doorgaans het koetshuis met paardenstalling bestaan en werd de autoberging onderdeel van dit bijgebouw. In 1910 werd bij Frisiastate aan de Lindelaan 2 een gecombineerd gebouw voor paarden-, koetsen én automobielstalling gebouwd, eveneens door architectenbureau Hoek & Wouters. Ook reder D.T. Ruys koos in 1914 voor zijn villa nog voor een combinatie van autogarage met paardenstallen, wagenbergplaats en dienstwoning (Paauwlaan 8), net als de eigenaar van Iveck in 1912 (Rust en Vreugdlaan 7). Voorbeelden van zelfstandige automobielgarages met chauffeurswoningen zijn te vinden op de buitenplaats Ter Veken uit 1911 (Schouwweg 29) en op Maarheeze uit 1914 (Rijksweg 669).

Dat vanaf de jaren 1920 ook de iets minder welgestelden en zelfs de middenstand zich een automobiel kon veroorloven, bewijzen de vele vrijstaande en aangebouwde garages die in die tijd gebouwd werden: bij grote villa's zoals de dubbele garage bij landhuis Hertelaan 1 uit 1928, maar ook al snel bij middenstandswoningen, zoals de dubbele woning aan de Prinses Marielaan 11-13 uit 1929 (aan nummer 11). Bovendien werden inpandige 'drive-in-garages' gerealiseerd – opnieuw niet alleen bij villa's en landhuizen, zoals bijvoorbeeld Sophialaan 1

uit 1934, maar ook bij middenstandswoningen, zoals Teylingerhorstlaan 19-21 uit 1932. Het landhuis Van der Oudermeulenlaan 5 uit 1930 behoort tot de vroegste voorbeelden van drive-in-garages in Wassenaar, net als de drive-in-garages met bovenwoningen aan de Korenlaan 21 en Molenweg 28 uit 1926. Ook de drie woningen op de hoek Molenweg-Molenstraat (nu: Molenweg 17-27/Molenstraat 25) uit dezelfde tijd hadden twee drive-in-garages.

Ruimte en gezonde buitenlucht

De bevolkingsgroei in de steden nam sinds het einde van de negentiende eeuw door de industrialisatie sterk toe, terwijl de hygiënische omstandigheden vooral onder de laagste sociale klassen slecht waren. De midden- en hogere klassen trokken naar buiten de stad om de ruimte, rust en gezonde buitenlucht op te zoeken. Deze klassen beschikten relatief over veel vrije tijd en ontwikkelden in toenemende mate een interesse voor de natuur. De beschikbaarheid over een automobiel en goed openbaar vervoer verlaagde de drempel om te verhuizen. Diverse exploitatiemaatschappijen speelden hierop in door villawijken op gronden van voormalige buitenplaatsen te ontwikkelen. Bij hun reclame voor de wijken was de aanwezigheid van openbaar vervoer een belangrijk verkoopaspect. Door de relatief korte afstand tot de stad hield de welgestelde nieuwkomer de beschikking over stedelijke voorzieningen zoals theaters, winkels, horeca en musea. Deze nieuwelingen kwamen niet alleen uit de omringende steden. Met name onder Rotterdammers was Wassenaar populair, mede als gevolg van de aanleg van de Hofpleinspoorlijn. Daarnaast vonden oud-Indiëgangers hun weg naar Wassenaar. Behalve dat Wassenaar weinig belasting hief en dus een relatief gunstig fiscaal klimaat had, kwam begin twintigste eeuw veel bouwgrond beschikbaar doordat een aantal grote buitenplaatsen verkocht werd.

Verkoop van buitenplaatsen

De buitenplaatsgronden die rond 1910 op grote schaal op de markt kwamen, werden door exploitatiemaatschappijen ofwel in ontwikkeling gebracht voor de aanleg van villawijken dan wel tot kleinere, nieuwe buitenplaatsen verkaveld. De belangrijkste impuls hiervoor was de verkoop van gronden voor en na het overlijden van de tweede en jongste dochter van prins Frederik der Nederlanden, prinses Marie (1841 - 1910), te weten Backershagen, De Drie Papegaaien en Groot Haesebroek.

Frisiastate, De Wiltzangk, Meyland, De Paauwhof en Villa Ruys zijn voorbeelden van nieuwe buitens op terreinen van voormalige grotere buitenplaatsen, waarvoor de gronden rond 1910 verworven werden. De eigenaren van dit type buitens, waar ook bijvoorbeeld Ter Veken en Maarheeze onder vallen, vormden de nieuwe hoogste stand van Wassenaar.

Op de overige terreinen van onder meer Groot Haesebroek en Oud Wassenaar werd voor de hogere klasse vanaf 1909 villabouw gerealiseerd met grote, vrijstaande villa's op royale kavels; gevolgd door de bouw van villawijken voor de hogere middenklasse in De Kieviet en

later De Paauw waarbij zowel de huizen als de kavels kleiner waren. Ook werd vanaf de jaren 1920 de twee-onder-een-kapwoning in deze wijken geïntroduceerd.

Bij de aanleg van de villawijken zijn grofweg drie benaderingen te onderscheiden:

- wijken met een vrijwel geheel eigen ontwerp, zoals De Kieviet;
- wijken waarbij het bestaande wegenpatroon van de buitenplaatsen (grotendeels) is behouden, zoals Groot Haesebroek;
- wijken waarbij in hogere mate gebruik gemaakt is van de historische structuur van de buitenplaats, zoals het aanwezige water- en lanenpatroon, zoals Oud Wassenaar en Rijksdorp.

De bevolking neemt toe

Door de enorme groei van de bevolking nam het aantal woningen vanaf 1910 gestaag toe. Hoewel er tijdens de Eerste Wereldoorlog sprake was van enige stagnatie, zou de bevolking zich tussen 1910 en 1923 bijna verdubbelen naar 8.034 inwoners.

Ondanks het grote aantal woningen in de nieuwe wijken bleef de bewoningsdichtheid in en rondom het centrum het grootst. Hier vond aanvankelijk vooral langs de bestaande hoofd- en uitvalswegen verdichting plaats. Zo kwam de woningbouw langs de Lange Kerkdam eveneens rond 1910 op gang, net als langs de Oostdorperweg.

Het voorzieningenniveau nam in de bestaande woonwijken echter nauwelijks toe. Daar was stromend water, elektriciteit en riolering nog geen gemeengoed. Overigens beschikte vóór 1900 ook niet elke buitenplaats over dit soort voorzieningen en was het fenomeen van de badkamer ook hier nog niet ingeburgerd. In het begin van de twintigste eeuw werd nabij de haven een gasfabriek gebouwd waar van steenkolen gas gemaakt werd. In 1917 werd Wassenaar aangesloten op het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf van Leiden en in 1928 op het drinkwaternet. In hetzelfde decennium vond geleidelijk uitbreiding van de openbare straatverlichting plaats. De nieuwe wijken liepen qua voorzieningen voorop; hier waren de exploitatiemaatschappijen verantwoordelijk voor de aanleg van wegen, elektriciteit, drinkwater, riolering en straatverlichting.

Goede ruimtelijke ordening en bouwvoorschriften

De komst van de Woningwet van 1901 had grote gevolgen voor de wijze waarop in Nederland vanaf dat moment gebouwd zou worden. De wet moest de bouw van veilige en 'zindelijke' woningen bevorderen. In het eerste artikel van de wet staan tot op de dag van vandaag de woorden veiligheid en gezondheid centraal. De wet stimuleerde ook de oprichting van woningbouwverenigingen om de bouw van goedkope, maar kwalitatief goede woningen voor mensen met een kleine beurs te kunnen realiseren. Het initiatief voor de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar (Wassenaarsche Bouwstichting) dateert uit 1911. De wet verplichtte gemeenten ook om een uitbreidingsplan voor hun hele grondgebied te maken en een bouwverordening op te stellen. Daardoor kwam er meer sturing op de bouwkundige kwaliteit van de huizen, maar ook op de ruimtelijke ordening en

collectieve voorzieningen, zoals water en elektriciteit. Daarnaast kreeg de bouw van postkantoren, watertorens, scholen en kerken kreeg een belangrijke impuls, evenals de bedrijvigheid (winkels, kantoren, timmermanswerkplaatsen).

De verplichting van het uitbreiden volgens een vooropgezet plan leidde in 1923 tot het ambitieuze plan van architect Johannes Mutters (1858, Den Haag – 1930, Wassenaar). Mutters startte zijn carrière als architect in Den Haag. In 1915 kwam hij naar Wassenaar en vestigde hij zich in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Hij was directeur van en ontwerper voor de Exploitatiemaatschappij Park De Kieviet en Wildrust. Mutters ontwierp niet alleen in de periode 1914-1918 het stedenbouwkundige plan voor De Kieviet, maar ook vele huizen, waaronder de lokvinken (huizen ter promotie van het park). Mutters had voor Wassenaar een toekomst met 300.000 inwoners in gedachten en baseerde daar zijn ontwerp op. Het in 1926 goedgekeurde plan voorzag erin dat vrijwel het gehele grondgebied bebouwd zou worden met woonwijken, die volgens de Engelse tuinstadgedachte met elkaar verbonden zouden worden door een vloeiend stratenpatroon en plantsoenen. Uiteindelijk zouden slechts onderdelen van het plan gerealiseerd worden. Het gebied ten oosten van de Kerkstraat en ten zuiden van de Lange Kerkdam, rond het Burchtplein, behoort tot de gerealiseerde delen van Mutters' plan. Ook in Deijlroord zijn er nog enkele stratenpatronen van zijn plan terug te vinden, zoals het 'ganzenpoot'-patroon bij het Rozenplein en het driehoekige stratenpatroon net ten noorden daarvan, bij de Crocus-, Hyacint-, Iris- en Tulpstraat.

Na 1923

Na 1923 nam de bouw van woningen sterk toe. Het is nu moeilijk voor te stellen hoe Wassenaar er in die tijd heeft uitgezien. Vanwege het enorme aantal huizen dat overall gebouwd werd, moet het één grote bouwput zijn geweest. De economie had zich na de Eerste Wereldoorlog hersteld en de welvaart nam onder alle lagen van de bevolking toe. Ook breidde het openbaar vervoer zich verder uit. Na de crisis van 1929 volgde een stagnatie en steeg de werkeloosheid, maar daarna volgde tot 1936 toch enige mate van herstel. Dit herstel werd afgebroken door het begin van de Tweede Wereldoorlog.

De enorme bouwwoede in Wassenaar betekende veel werk voor architecten, onder wie een groot aantal architecten van naam en faam. Voor sommige van hen een reden om zich in Wassenaar te vestigen, zoals Van Lindonk (vanuit Rotterdam), Mutters (vanuit Den Haag) en Wegerif (vanuit Apeldoorn). Onder de regionaal of nationaal bekende architecten die in Wassenaar gewerkt hebben, zijn klinkende namen zoals Brandes, Bremer, Buijs, De Bazel, Wils en Wouda. Ook voor lokale aannemers en timmermannen, zoals Haspers, Van der Helm, Leijen, Looijestijn, Remmerswaal en Verboog waren het gouden tijden.

De exploitatiemaatschappijen speelden op de marktvrage in door kleinere kavels met minder grote huizen te ontwikkelen. Soms waren het nog vrijstaande huizen, maar steeds

vaker ging het om dubbele en drie- of vier-onder-een-kap-woningen. Er ontwikkelde zich een type woning, dat betaalbaar was voor een bredere laag van de gegoede middenstand en dat zo typerend is voor de buurten zoals rond het Burchtplein, De Paauw, Nieuw Wassenaar en Binnen klingen. Hier domineren de twee-onder-een-kapwoningen.

Daarnaast groeide het autobezit en werd een garage een vast onderdeel van het ontwerp. In 1925 stelde het bestuur van Wassenaar een nieuwe bouwverordening vast waarin werd bepaald dat de bouw van woningen met meer dan één verdieping was uitgesloten, om 'stadsbeelden' met flats te voorkomen. Het bestuur wilde nadrukkelijk het groene en dorpse karakter in stand houden. Conform deze uitgangspunten werden nieuwbouwwijken rond het dorp aangelegd met brede straten en plantsoenen. Deze bouwbeperking vormde overigens geen belemmering voor de groei van de Wassenaarse bevolking van 8.034 in 1923 naar 12.503 in 1930.

Na 1945

De Tweede Wereldoorlog zorgde voor stagnatie in de ontwikkeling van de villawijken. Direct na de oorlog is er sprake van schaarste van materialen en vond vooral herstel van beschadigde bebouwing plaats. Er was sprake van aanzienlijke oorlogsschade, die zo snel mogelijk diende te worden hersteld.

De jaren 1945-1965 worden Wederopbouw genoemd en de architectuur uit die tijd Wederopbouwarchitectuur. Deze tijd staat in het teken van vooruitgang, nieuwe ontwikkelingen en het toenemend gebruik van nieuwe bouwmaterialen zoals beton. Om, vanwege de explosieve bevolkingsgroei, te kunnen voldoen aan de toenemende behoefte aan woningen, moest snel en veel gebouwd worden.

Veel villawijken werden verder verdicht, zoals Rijksdorp, dat eigenlijk voor de WOII nooit echt ontwikkeld was. Ook de andere wijken, zoals Groot Haesebroek, De Kieviet en Binnen Klingen hebben duidelijk een impuls gekregen na de oorlog. Er werden veel nieuwe woonhuizen, waaronder een groot aantal bungalows, gebouwd, bijvoorbeeld op de Klingelaan en langs de Schouwweg/ Koekoekslaan. De twee belangrijkste architecten op het gebied van villabouw van na de oorlog zijn Adriaan Fokke van Duyn (1923-2006), die bijvoorbeeld Hazelaan 5 in 1957 ontwierp en Albert Van Essen (1890-1967), die een flink aantal woningen rond 1948 aan de Klingelaan ontwierp.

Beknopte omschrijving villawijken

De Drie Papegaaien

De Drie Papegaaien duidt het gebied ten zuiden van de dorpskern tussen Schouwweg-Prinsenvweg/ Backershagenlaan en Rust en Vreugdlaan (de middeleeuwse Korte Kerkdam) aan. Het gebied werd vernoemd naar de voormalige buitenplaats De Drie Papegaaien. Dit buiten verwees op zijn beurt naar de 16de-eeuwse boerderij De Drie Papegaaien (Schouwweg 34), die door de eeuwen heen in bezit was van verschillende grootgrondbezitters, onder wie prins Frederik der Nederlanden (1854). De boerderij deed in de tijd van prins Frederik dienst als uitspanning voor paarden en als drink- en eetgelegenheid bij onder meer jachtpartijen.

Het noordelijke deel aan de Schouwweg kwam als eerste, aan het begin van de 20ste eeuw, tot ontwikkeling. Hier bevindt zich behalve woningbouw (Schouwweg 8,9,10 en 11-12), en het café annex pension (nu het restaurant 't Schouwtje, Schouwweg 14), ook een garage (garage De Spinbaan, Schouwweg 21-22) en enkele kwekerswoningen (Schouwweg 13-14 en 19A).

Het gebied werd in 1919 bestemd voor villabouw, maar in eerste instantie kwam de exploitatie niet echt op gang. De boerderij werd afgebroken en maakte plaats voor de villa De Drie Papegaaien naar ontwerp van Co Brandes (afgebroken rond 1960). De komst van de tram in 1923, met een halte op zowel de hoek Schouwweg-Papegaaienlaan als Papegaaienlaan-Backershagenlaan, gaf een impuls aan de verdere ontwikkeling van de wijk. Veel bebouwing stamt dan ook uit de jaren 1920, zoals Rust en Vreugdlaan 13 ('t Berkje) en Papegaaienlaan 12 en 14 uit 1925 en Backershagenlaan 59 (Old Cottage) uit 1926. De wijk kent ook veel twee- of meer-onder-een-kapwoningen.

Duinouwe en Wildrust

Dit gebied behoorde tot Groot Haesebroek. Het is een kleine buurt ten westen van de Jagerslaan, bestaande uit de Hazelaan en de Hertelaan. Aan de Hertelaan ligt het van rijkswege beschermde complex De Vrije Blick, dat bestaat uit een woonhuis met tuinaanleg en diverse bijgebouwen en een toegangshek, alle ontworpen rond 1917 door architect W.A. Lensvelt in Engelse landhuisstijl. Een van de eerste woningen in dit buurtje zal Hazelaan 15 uit 1911 zijn. Aan de Hazelaan 4 staat een villa van Co Brandes uit 1925. Aan deze laan stond ook de watertoren uit 1928 met twee dienstwoningen van architect Johannes Hendriks (gesloopt, een dienstwoning op Hazelaan 16 is behouden).

Aan de Hertelaan 1, op de hoek met de Hazelaan, staat een groot landhuis van architect Herman van Lindonk uit 1928. Op Hazelaan 5 staat een woonhuis van architect Adriaan Fokke van Duyn uit 1957.

Groot Haesebroek

De bebouwing van de villawijk Groot Haesebroek kwam vanaf het begin van de twintigste eeuw op gang, samen met de ontwikkeling van Park Oud Wassenaar. De N.V.

Exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek, waarvan J.Th. Wouters directeur was, bracht de kavels van beide parken tegelijkertijd in de verkoop. Vanaf 1910 kwam de verkoop goed op gang. In dezelfde tijd werd het kasteel Oud Wassenaar omgebouwd tot hotel met als idee dat het dienst kon doen als gastenverblijf voor de nieuwe bewoners van de villaparken. De bloeitijd was van 1915 tot 1921 toen maar liefst 52 kavels, voornamelijk langs de Schouwweg, Konijnenlaan en Koekoekslaan, werden verkocht. Het architecten- en projectontwikkelingsbureau Hoek en Wouters ontwierp een groot aantal van deze huizen, waaronder Schouwweg 61 in 1909, Schouwweg 79 'Eikenterp' uit 1910 en Konijnenlaan 29 in 1911. Co Brandes, als architect aan het bureau Hoek en Wouters verbonden, tekende onder meer Groen van Prinsterenlaan 11 in 1915 en Schouwweg 107, beide in 1915 en nummer 102 in 1917. Brandes ontwierp ook Konijnenlaan 41, De Hilhorst, in 1924. De bebouwing langs de Groot Haesebroekseweg kwam grotendeels tijdens het Interbellum tot stand. Co Brandes ontwierp behalve nummer 51 tevens nummer 33, Schauenburg, in 1916 en nummer 55 in 1920.

Over Oud Wassenaar/Hoogwolde

Kasteel Oud Wassenaar is voortgekomen uit de 18de-eeuwse buitenplaats Hoogwoud of Hoogwolde. Dit buiten werd in 1845 gekocht door Guillaume (Willem) Groen van Prinsterer (1801-1876), een antirevolutionair Nederlands politicus en historicus. Groen van Prinsterer was kabinetssecretaris (1829-1836), lid van de Kamer van Grondwetsherziening (1840) en lid van de Tweede Kamer (1849-1857, 1862-1866). Groen van Prinsterer woonde in Den Haag en bracht tijdens de zomermaanden in Wassenaar door – vanaf 1845 op Oud Wassenaar. In 1870 kocht hij Blankenburg en in 1872 verkocht hij Oud Wassenaar aan Cornelis Jan van der Oudermeulen (1838-1904), stalmeester in buitengewone dienst van Koning Willem III en onder meer hoogheemraad van Rijnland. Van der Oudermeulen liet het bestaande huis afbreken en het huidige 'kasteel' Oud Wassenaar bouwen. Ook de tuin- en parkaanleg liet hij wijzigen, waarbij de vroeg-landschappelijke aanleg door tuinarchitect C.E.A. Petzold getransformeerd werd naar een late landschappelijke aanleg. Uit deze tijd stamt de grot (in huidige situatie gelegen op perceel Oud Wassenaarseweg 2). Na het overlijden van Van der Oudermeulen in 1904 kwam de buitenplaats, samen met het naastgelegen Rust en Vreugd, in handen van Nationaal Grondbezit N.V. en in 1908 van de exploitatiemaatschappij 'Park Groot Haesebroek' onder directie van de architect J.T. Wouters. Het formele gedeelte van de buitenplaats, langs de rechte lanen (Oud Wassenaarseweg, Beukenlaan (nu: Groen van Prinstererlaan) en Lindelaan), werd in de jaren daarna verkaveld tot villapark en bebouwd. De landhuizen aan de zuidoostzijde van de centrale vijverpartij van Oud Wassenaar, namelijk Van der Oudermeulenlaan 20 uit 1920 en Laan van Hoogwolde 1 uit 1930 behoren ook tot deze ontwikkeling, net als de woonhuizen langs de Oud Wassenaarseweg, waaronder het huis De Eik uit 1923 op huisnummer 4-6 en het afgebroken huis De Beuk uit 1921 op huisnummer 8-10.

De oprijlaan naar Oud Wassenaar werd in 1925 omgedoopt tot Van der Oudermeulenlaan. Vervolgens kwam de bebouwing tot stand, die wordt gekenmerkt door een hoge architectonische kwaliteit en waaronder zich veel rijks- en gemeentelijke monumenten bevinden.

Stoephout

Stoephout is te beschouwen als een kleine buitenplaats en schaart zich in een reeks van relatief kleine (buiten)plaatsen die na 1910 op voormalige terreinen van grote buitenplaatsen, zoals die van prins Frederik/prinses Marie tot stand kwamen, zoals Villa Ruys, Wiltzangk, Meyland, Ivecké etc.. Deze ontwikkeling maakt onderdeel uit van een algemeen gegeven van verkaveling van historische buitenplaatsen, zoals bijvoorbeeld Oud-Clingendaal waarop onder meer in 1914 Maarheeze werd gebouwd of Terveken op Wildrust. Ook het ten zuiden van Stoephout gelegen Clingenbosch, dat rond 1912 tot stand kwam, behoort tot deze ontwikkeling.

Het landhuis Stoephout, dat samen met de overige bebouwing in 1919 naar ontwerp van architect De Bazel tot stand kwam, is gesloopt.

De Kieviet

Park de Kieviet is vanaf 1911 ontwikkeld op voormalig grondgebied van landgoed Groot Haesebroek. De Exploitatiemaatschappij Park De Kieviet en Wildrust onder directie van J.T. Wouters (1864-1932) en Joh. Mutters jr. (1858-1930) ontwierp de wijk tot in het detail, zoals het wegenplan, de verkaveling, de rooilijnen, de beplanting en de dwarsprofielen voor de wijk. De kavels varieerden in grootte en waren bedoeld voor vrijstaande villa's en twee-onder-een-kapwoningen. De bouw kwam vanaf 1912 op gang. In 1914 ging de gemeenteraad van Wassenaar akkoord met het plan, waarvan de realisatie inmiddels al in gang gezet was. Om belangstellenden te trekken werd een aantal modelvilla's gebouwd, zogenaamde lokvinken, naar ontwerp van architect Joh. Mutters jr. De eerste lokvink stamt uit 1914 en staat aan de Duinweg 1.

De parkachtig aangelegde villawijk heeft stedenbouwkundig gezien twee hoofdmomenten, te weten het Wilhelminaplein met daaraan de kerk (1923) en de vijver. Voor de aanleg van de vijver, die al in het eerste plan uit 1910/1911 voorzien was, werd gebruik gemaakt van de bestaande loop van de Kaswetering.

Het druppelvormige Wilhelminaplein en de daaraan gelegen kerk waren niet voorzien in de eerste opzet van de wijk. Het plein met plantsoen werd in 1914 ingepland en later volgden de ontwerpen om ruimte te maken voor de kerk (ingetekend in het plan uit 1918) en het schoolgebouw tussen de Oranjelaan en de Buurtweg (gebouwd in 1922). Ook werden andere algemene voorzieningen gerealiseerd, zoals een theetuin (ondergebracht in een voormalige dienstwoning van Groot Haesebroek (Buurtweg 14) en een postkantoor (Groot Haesebroekseweg 55a-b-57).

Kievietsduin

Het zuidelijke deel van het landgoed Groot Haesebroek werd vanaf ca. 1909 herbestemd voor villabouw. In 1920 verleende de gemeente toestemming aan de N.V. Exploitatie Maatschappij Kievietsduin voor de al aangelegde wegen (met uitzondering van de Doornweg, die in eigendom was van de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meyendell en waarvoor geen toestemming was gevraagd). Het idee bestond om Meyendell te ontwikkelen als villapark, maar alleen het duingebied dat nu Kievietsduin heet, werd vanaf 1919 ontwikkeld. Oorspronkelijk was het uitgangspunt om kavels van minstens één hectare uit te geven, maar dit werd losgelaten toen bleek dat de verkoop niet vorderde. In 1937 werden de gemeenschappelijke gronden en voorzieningen aan de gemeente overgedragen.

Eikendael

Eikendael behoorde als overplaats tot de buitenplaats Rust en Vreugd. Na verkoop van de gronden rond 1920 startte de bouw van villa's en de (gesloopte) Ursulakliniek (r.-k. ziekenhuis, voorheen Eikenlaan 3, gesloopt in 1997). Op de plaats van de kliniek is in de jaren 1990 nieuwbouw verrezen, in de vorm van huizenbouw.

Oud Clingendaal / Maarheeze

In het begin van de 20ste eeuw werden delen van de 18de-eeuwse buitenplaats Oud Clingendaal afgescheiden. Op het grondgebied werden huizen met dienstgebouwen gebouwd, waaronder Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), De Stille Hoek (Oud Clingendaal 7, 1922) en Clingenhagen (Rijksstraatweg 679, 1920). Bovendien werd op een deel van de buitenplaats de Wassenaarse dierentuin aangelegd. De Stichting Wandel-, Vogel- en Dierenpark 'Wassenaar' werd opgericht door P.W. Louwman en de dierentuin is tot 1985 in gebruik geweest.

Persijn

Persijn is een kleine woonwijk tussen het Kerkehout en de buitenplaats Langenhorst, ten zuiden van de Rijksstraatweg. De buurt is genoemd naar kasteel Persijn, dat ten zuidoosten van de buurt lag. Van het 16de-eeuwse huis of kasteel Persijn zijn nog ondergronds restanten aanwezig en ook herinneren een aantal watergangen aan de historie van Persijn. De bebouwing bestaat uit overwegend vrijstaande woonhuizen en dubbele woonhuizen uit het Interbellum.

Nieuw Wassenaar

In de jaren twintig van de 20ste eeuw kwam een nieuwe woonwijk tot stand, die Nieuw Wassenaar genoemd werd en ook wel bekend staat als Wassenaar zuid. De wijk wordt

begrensd door de Van der Oudermeulenlaan/Stoeplaan-Wittenburgerlaan-Zijdeweg-Rijksstraatweg. De buurt kent een aantal rechte, noord-zuid gerichte wegen, waaronder de Bloemcampiaan/Groot Hoefijzerlaan en min of meer oost-west gerichte slingerende lanen, zoals de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. De eerste laan refereert naar het aldaar gelegen bos dat in bezit was van de Hervormde Kerk te Wassenaar. De laatste laan refereert naar de afgebroken boerderij Teylingerhorst, die in de 15de eeuw in bezit was van Lucas van Teylingen, auditeur van de Rekenkamer. Deze hoeve was naamgever voor de gelijknamige buitenplaats Teylingerhorst, waarvan de Teylingerhorstlaan de oprijlaan was. Huize Teylingerhorst werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd en vervolgens afgebroken. Ook de naam Bloemcamp verwijst naar een voormalige buitenplaats.

In 1924 werd het wegenplan voor Nieuw Wassenaar ingediend en werden strikte bouwregels voor het uiterlijk en de positionering van de villa's en landhuizen geformuleerd. De meeste landhuizen stammen uit de jaren dertig en liggen aan de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. In dit deel van de wijk domineren de huizen van Van Lindonk. Hij ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.

De rest van de wijk bestaat vooral uit twee en meer onder-een-kap-woningen voor de middenstand.

Binnen Klingen

Woonwijk gelegen tussen Buurtweg- Zijdeweg-(weilanden langs) Wittenburgerlaan-terreinen van buitenplaats Clingenbosch. Vóór de ontwikkeling tot woonwijk, die in het Interbellum (vooral Buurtweg en Laan van Koot) en na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, was het gebied onderdeel van de buitenplaatsen Duindigt en Clingenbosch. De eerste grond aankoop betrof een strook grond bij de Laan van Koot in 1919. De Laan van Koot is sinds 1920 genoemd naar de familie Koot die vanaf 1850 tot 2000 de boerderij Klein Hoefijzer pachtte; de laan is echter al ouder en was oorspronkelijk een deel van de Schouwweg. In de jaren 1920 werd de wijk in deelprojecten bebouwd door verschillende maatschappijen. Eind jaren '30 kocht de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende goederen Stadsuitbreiding Noorderkwartier de buitenplaats Clingenbosch en gronden bestemd voor woningbouw in Binnenklingen. Deze woningbouw kwam na 1940 op gang, zoals bijvoorbeeld de woningen langs de Klingelaan van de Voorburgse architect A. van Essen.

De wijk kent een verdichting langs de meer zuidelijke straten, zoals Distel-, en Helmlaan en Binnenweg, met kleine percelen en huizen waaronder ook vele twee-onder-een-kapwoningen. Door afwisseling in hoofdvorm, wisselende nokrichtingen en voorgevelrooilijnen kent de bebouwing van het noordelijke deel van Binnenklingen, net als de oudere delen, een grotere variatie en minder eenheid dan het zuidelijker deel.

Rijksdorp

Rijksdorp is een villawijk aan de rand van de Wassenaarse duinen, die vanaf 1920 ontwikkeld werd op de terreinen van de voormalige 17de-eeuwse buitenplaats Rijxdorp, waarvan het huis kort na de Eerste Wereldoorlog afgebroken werd. De wijk werd ontwikkeld door de exploitatiemaatschappij Rijksdorp onder directie van C.F.A. Jonkers en architect Co Brandes ontwierp het stratenpatroon. Hierbij werd gebruik gemaakt van de bestaande structuur. In de wijk liggen nog restanten van de buitenplaats, zoals een watergang met een komvormige vijver en een beukenlaan erlangs nabij Katwijkseweg 15. Ook liggen in de wijk nog een toegangshek van de wijk naar ontwerp van Brandes en een van de oorspronkelijke lantaarnpalen (nabij Vleysmanlaan 1). Voor Jonkers ontwierp architect Henk Wegerif in 1925 een woonhuis met kantoor, De Witte Hoogt aan de Meijboomlaan 4-6, dat bedoeld was om na voltooiing van de buurt als theetuin en hotel in gebruik genomen te worden. Dit laatste is nooit gebeurd. Rijksdorp ontwikkelde zich moeizaam en – op enkele huizen na – vond vooral na de Tweede Wereldoorlog de verdere ontwikkeling plaats. Wegerif bouwde in de jaren twintig verschillende villa's in Rijksdorp. Verscheidene daarvan zijn inmiddels gesloopt, zoals de naoorlogse woonhuizen aan Van Bergenlaan 19 (1957) en Van Bronckhorstlaan 32 (1952). Er resteren thans nog vier werken van Wegerif in Rijksdorp, namelijk Van Bergenlaan 7, Woonhuis Hagestate aan Van Bergenlaan 12 uit 1925, Woonhuis/kantoor 'De Witte Hoogt' aan Meijboomlaan 4-6 uit 1925 en Woonhuis 'Huize Renswoud', Van Bronckhorst 34 uit 1927.

Rijksdorp maakt onderdeel uit van het van rijkswege aangewezen Belvederegebied Duin Horst en Weide en het gelijknamige provinciale landschap.

Beknorte biografieën van architecten

Hierna volgt een aantal beknorte biografieën van architecten die een groot stempel op de architectuur in de villawijken hebben gedrukt.

Over de architect Co Brandes

Jacobus Johannes (Co) Brandes (1884-1955) heeft in Wassenaar en de regio Den Haag een omvangrijk en gevarieerd oeuvre nagelaten. Zijn oeuvre bevat niet alleen woonhuizen, maar ook bijvoorbeeld kantoren, hotels en tuinontwerpen. Brandes stond bekend als vakkundig en hardwerkend en werd gewaardeerd om zijn kwaliteiten en als mens. Hij was lid van de Haagse Kunstkring en gaf regelmatig lezingen. Daarnaast richtte hij in 1918 het tijdschrift 'Levende Kunst' op, dat diende om eigentijdse architectuur en kunst onder de aandacht te brengen. Brandes genoot zijn opleiding in een timmermanswerkplaats en als bouwkundig tekenaar. Vervolgens werkte hij bij diverse architectenbureaus waaronder dat van Van der Steur in Haarlem en vanaf 1909 werkte hij voor het architectenbureau Hoek & Wouters, toen gevestigd in Den Haag. In 1912 werd hij compagnon binnen dat bureau. Het is moeilijk toeschrijvingen te doen wat betreft de projectarchitect voor werken binnen het bureau. Over het algemeen wordt aangenomen dat Wouters de acquisitie deed en zich vooral met

de projectontwikkeling bezig hield. Hoek had de dagelijkse leiding van het bureau en Brandes ontwierp. Daarom worden de werken van het bureau Hoek & Wouters vanaf 1909 doorgaans aan Brandes toegeschreven. Bovendien bleef Brandes na de opheffing van het bureau in 1915 tot 1918 voor Wouters werken, zodat ook na deze tijd werken van het bureau van Wouters van Brandes' hand kunnen zijn.

Er zijn in Wassenaar circa 25 werken van Co Brandes bewaard gebleven. Daaronder zijn verscheidene rijksmonumenten, zoals Boekhorst (Schouwweg 68-69, 1913), Villa Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), Nijenstede (Schouwweg 107, 1915), de Bonifaciuschool (Kloosterland, 1917) en Schouwenhoek (Schouwweg 102, 1917). Het huis op de hoek Buurtweg-Waldeck Pymontlaan, genaamd Hilgestede, uit 1919 in De Kieviet is beschermd als gemeentelijk monument.

Aanvankelijk ontwierp Co Brandes in de Nieuw Historiserende Stijl; hiervan is Villa Maarheeze een voorbeeld. Later ontwikkelde hij een vormentaal in de Nieuwe Haagse Schoolstijl, zoals Groot Haesebroekseweg 51. Hierbij stond een evenwichtige massaopbouw en een kubistische wijze van bouwen met in- en uitspringende gevelvlakken centraal. De dak werden van ruime overstekken voorzien, zodat de sterke horizontale geleiding van de gevels ook ondersteund werd door de dakranden. Daarnaast werd veel aandacht in het ontwerp besteed aan de relatie tussen binnen en buiten en een vloeiende overgang daartussen, zoals overdekte terrassen en loggia's. Bij deze wijze van ontwerpen hoorde een tuin in Nieuw Architectonische Tuinstijl, waarin ook veel aandacht werd besteed aan de overgang van het huis naar de tuin, waarbij geleidelijk van binnen, naar semi-binnen (erkers, veranda's, pergola's), naar een stenig buiten (terras) en vervolgens (via trappen) naar de tuin overgegaan wordt. Het 'buiten-binnen-zijn' komt bij Groot Haesebroekseweg 51 niet alleen tot uitdrukking in het terras maar ook in de loggia op de verdieping (aan de achterzijde). Brandes' werken in de Nieuwe Haagse Schoolstijl zijn bijvoorbeeld het nabijgelegen Meijenhage op Duinvoetlaan 2 uit 1918 dat hij voor zichzelf bouwde, Koninginneweg 1, Septima, uit 1921 en Konijnenlaan 41 uit 1924 (inclusief een tuinontwerp in Nieuw Architectonische Tuinstijl). Van al deze ontwerpen is Groot Haesebroekseweg 51 het meest geraffineerd in opbouw en detaillering in combinatie met een hoge mate van gaafheid.

Over de architect Johannes Mutters

Johannes Mutters jr. (1858 Den Haag – 1930 Wassenaar) stamt uit een geslacht van timmermannen en meubelmakers. De firma H.P. Mutters was een timmer- en meubelfabriek uit Den Haag, die grote faam genoot op het gebied van interieurarchitectuur. Mutters startte zijn werkcarrière na een gedegen opleiding rond 1890 in Den Haag. Zijn vroege oeuvre is grotendeels in Den Haag gerealiseerd en is breed in type gebouwen (onder meer winkels (bijv. Hoogstraat 30, 1898), horeca (bijv. Dagelijkse Groenmarkt 37, 1889-1890), woonhuizen (bijv. Eisenhowerlaan 132, 1909) en in stijlen (eclectisch, overgangsarchitectuur, Art Nouveau) die hij toepaste. Onder het Haagse werk bevindt zich een aanzienlijk aantal rijksmonumenten. Mutters is onderscheiden tot ridder in de orde van Oranje-Nassau en het Franse Legioen vanwege zijn verdiensten als architect-decorateur van de Nederlandse afdeling van de Parijse Wereldtentoonstelling van 1900.

In 1915 vestigde Mutters zich in Wassenaar, in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Dit woonhuis annex kantoor stond aan de Berkenlaan 1 en werd in 1975 gesloopt. In De Kieviet ontwierp Mutters in de periode van 1914 tot 1918 zes lokvinken, waarvan Duinweg 1 (1914) de eerste was. Onder de lokvinken ook onder meer Iepenlaan 8 (1914) en Prins Hendriklaan 7 (1918). De lokvinken waren bedoeld ter promotie van het villapark en Duinweg 1 werd gebouwd op een prominente zichtlocatie in het villapark. Daarnaast ontwierp Mutters voor De Kieviet ook een kerk (Oranjelaan 2, 1923), een schoolgebouw (Buurtweg 16, 1922) en nog een groot aantal woonhuizen, zoals Berkenlaan 4 (1919), Duinvoetlaan 7 (1919), Duinweg 4 (1917), Mecklenburglaan 6 (1920) en Weteringlaan 11 (1919). Het woonhuis op Julianaweg 8, villa Zonnehof uit 1920, is beschermd als rijksmonument. Ook in de jaren '20 bouwde Mutters nog in De Kieviet, zoals Wilhelminaplein 5 (1928) en Wilhelminaplein 3 (1929). Ondanks dat verschillende huizen gesloopt zijn, zoals behalve Berkenhof ook Voorduin (Berkenlaan 3, gesloopt in 1974), resteren in Wassenaar nog zo'n twintig huizen van Mutters die op de inventarisatielijst van cultuurhistorisch waardevolle panden (GIP-lijst uit 2009) zijn opgenomen.

Over de architect Herman van Lindonk

Hermanus (Herman) Willem van Lindonk (1893-1984) studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam, waar architect Kromhout één van zijn leermeesters was. Aansluitend volgde hij als toehoorder colleges aan de Technische Hogeschool in Delft. Hoogleraar Visser attendeerde hem op de mogelijkheden die de groeiende gemeente Wassenaar hem als architect te bieden had. Het was de periode waarin een groot aantal buitenplaatsen verkaveld werden ten behoeve van villabouw. Na zijn huwelijk in 1920 vestigde Van Lindonk zich in Wassenaar, waar hij talloze villa's, landhuizen en woningen zou ontwerpen. Hij woonde op de Lange Kerkdam; eerst op nummer 59 en later op nummer 64. Beide huizen noemde hij Sonnehuys. Zijn bouwwerken onderscheidden zich vooral door hun zorgvuldige metselwerk van donkerroodbruine baksteen met terughoudende versieringen, de met riet of leien gedekte kappen en de prominente schoorstenen, die verwijzen naar de Engelse cottagestijl.

Van Lindonk drukte zijn stempel op het villapark De Paauw, waar hij tientallen huisnummers op zijn naam heeft. Dit gebied, oorspronkelijk behorend bij de buitenplaats De Paauw, werd vanaf 1925 ontwikkeld. In de wijk staan vele fraaie voorbeelden van Van Lindonks oeuvre (zie hieronder 'Over De Paauw').

Ook heeft Van Lindonk een omvangrijk oeuvre in Nieuw Wassenaar achtergelaten. Hier golden eveneens strikte regels voor het uiterlijk en de positionering van de bebouwing. Van Lindonk ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.

Van Lindonk heeft tevens in andere wijken gebouwd, zoals de grote landhuizen Hertelaan 1 (1928) en Jagerslaan zuid 2a (1938) en andere typen gebouwen ontworpen, zoals de christelijke school aan de Herenweg (1924).

Na de Tweede Wereldoorlog bouwde hij voort in Wassenaar, waaronder Bremhorstlaan 7 uit 1955. Van Lindonk bleef tot aan zijn pensionering actief in Wassenaar en de directe omgeving en ontwierp in 1960 nog Lindelaan 1 in Oud Wassenaar.

Over de architect Van de Wall

Marinus Emmerikus van de Wall (1883 - 1976) doorliep de middelbare school in Den Haag en studeerde in 1911 af aan de Technische Hogeschool in Delft als bouwkundig ingenieur. Aanvankelijk was zijn studierichting Civiel, maar na een studiereis door Engeland raakte hij zo gefascineerd door de landhuizen daar, dat hij omzwaaide naar Bouwkunde. Buiten wonen en werken was zijn ideaal en een aanbieding om bij een dienst voor Gemeentewerken te komen werken sloeg hij dan ook af om zich in 1913 als architect in Wassenaar te kunnen vestigen. Hij specialiseerde zich vanaf dat moment in het ontwerpen van villa's en landhuizen. Hij bouwde vooral in Wassenaar: van 1912 tot ver in de jaren vijftig. Daarnaast ontwierp hij villa's in Voorburg, Rotterdam en zelfs in Engeland. In totaal zijn er van zijn gedurende ruim veertig jaar gerealiseerde werken nog bijna veertig huizen in Wassenaar behouden die op de lijst met cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de gemeente zijn opgenomen (GIP-lijst). Twee huizen zijn beschermd als rijksmonument: villa Baldershage uit 1915 aan de Duinweg 14 en Schakenburg aan de Raadhuislaan 1 uit 1923. Hij was een van de eerste architecten die villa's ontwierp in De Kieviet. Villa Ebby uit 1912 aan de Duinweg 20 tekende hij voor zichzelf; het was het allereerste huis in De Kieviet. In 1915 volgden Iepenlaan 4 en Duinweg 14. Het oorspronkelijke ontwerp voor de Auberge De Kieviet (1917) is ook van zijn hand. Ook ontwierp hij verscheidene huizen langs de Groot Haesebroekseweg, waaronder behalve nummer 61 huisnummer 19, 21, 43 en 59. Zijn overige werken zijn voornamelijk in Groot Haesebroek en Nieuw Wassenaar gelegen, waaronder een van zijn laatste werken op Van Calcarlaan 34 uit 1955.

Van de Wall liet zich inspireren door de stijl van de Engelse 'cottages' en probeerde de Engelse cottagestijl in zijn landhuizen hoog te houden. Hij was het niet altijd eens met variaties daarop. Op 26 juli 1929 schreef hij in het voorwoord van zijn fotoboek "Eenige Landhuizen te Wassenaar" over de redenen om dit uit te geven: "(...) als bijkomende omstandigheid om tot uiting te kunnen brengen het feit dat ik nooit gebouwen heb ontworpen welke ik voor landhuisbouw verfoei: de landhuizen met platte daken, ronde daken, horizontale ruitverdelingen, verticale gevelversieringen, ze mogen door velen geapprecieerd, zelfs door vakbladen en onderwijsinstellingen verheerlijkt worden, ik zal me nooit kunnen vereenigen met deze kunstuitingen, welke gezellige landhuizen doen gelijken op gevangenissen, doozen, vliegtuigen, paddestoelen en dergelijke."

De villa's van Van de Wall hebben een aantal karakteristieke detailleringen die als signatuur beschouwd mogen worden. Een voorbeeld van typerende detailleringen is een groepje - meestal negen - uitstekende bakstenen in vorm van een vierkant in de voorgevel. Een ander terugkerend detail is een tweetal elkaar twee maal kruisende lijnen waardoor een ruitvorm ontstaat, waarin soms het bouwjaar is vermeld. Ook de met siermetselwerk uitgevoerde, prominente schoorstenen zijn een terugkerend thema in zijn werk, net als de toepassing van Tudorbogen in de garagedeuren en in het interieur.

Gedurende korte tijd was Van de Wall lid van de Bond van Nederlandse Architecten. Niet alleen als architect maar ook als tennisspeler genoot Van de Wall een grote reputatie. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Bataafschen Lawntennisbond.

Over de architect Henk Wegerif

Ahazverus Hendrikus (Henk) Wegerif (1888 Apeldoorn - 1963 Wassenaar) heeft een omvangrijk, herkenbaar en nationaal gewaardeerd oeuvre van met name woonhuizen gebouwd. Onder zijn opdrachtgevers bevonden zich onder meer de directeur van het bierconcern Heineken (huis Regenboog, Noordwijk aan zee, 1931) en de directeur van de Gist- en Spiritusfabriek te Delft (huis Solheim, Delft, 1932). Hij werd in het bedrijf van zijn vader opgeleid als timmerman. Na een paar jaar werken bij verschillende architectenbureaus reisde hij op 20-jarige leeftijd een jaar door de VS.

Zijn succesvolle bureau startte hij vervolgens al op 21-jarige leeftijd in Apeldoorn, alwaar hij ook in 1912 zijn eerste eigen woonhuis, genaamd De Pasch, bouwde. Zijn omvangrijke oeuvre in Apeldoorn heeft een belangrijk stempel gedrukt op de architectuur van enkele buurten aldaar. Vanaf 1917 bouwde hij ook in Wassenaar, waar hij al snel zoveel opdrachten verwierf dat hij in 1925 besloot om naar Wassenaar te verhuizen. Zijn eerste opdracht in Wassenaar was een huis aan Hertelaan 7 in 1917. In 1922 volgde Huis Dewel aan de Rijksstraatweg 777. In de jaren twintig volgde onder meer Rust en Vreugdlaan 14 (1924), Backershagenlaan 52 (1925), Sophialaan 2 (1926) en Villa Lutkie op Waldeck Pymontlaan 11 (1927). Hij bouwde in 1925 zijn eigen woonhuis met atelier, eveneens genaamd De Pasch (Van Bergenlaan 7), en wel op een hoge duintop in Rijksdorp – even ten noordoosten van De Witte Hoogt. Wegerif bouwde overigens ook buiten Wassenaar, zoals de Willemsparkflat in Den Haag uit 1928-1931.

In de voor de bouw moeilijke periode van de jaren dertig en veertig hield Wegerif zich vooral bezig met filmdecors en publicaties. Mede dankzij deze laatste hebben Wegerifs denkbeelden over architectuur invloed gehad op de Nederlandse architectuur.

Wegerif heeft veel woonhuizen gebaseerd op de Engelse landhuisstijl, maar zijn werken uit de jaren twintig vertonen een duidelijke invloed van het functionalisme. De zakelijke stijl van Van Bergenlaan 7 met toepassing van het platte dak, stalen ramen en principes zoals licht, openheid en een functionele relatie tussen interne indeling en gevelindeling is hiervan een belangrijk voorbeeld. De Witte Hoogt vertoont grote overeenkomsten met het eigen woonhuis, ook in de detaillering van de vensters. Ook na de oorlog verwierf Wegerif verschillende opdrachten in Wassenaar, zoals Lijsterlaan 7 (1950), Schouwweg 65a (1953) en Konijnenlaan 45a (1956).

Over de architect Johannes Wouters

Johannes Thomas Wouters (1866-1932) en Zacharias Hoek (1863-1943) vormden samen het bureau Hoek & Wouters, dat een enorme invloed heeft gehad op de ontwikkeling van

Wassenaar. Wouters was raadslid, architect en projectontwikkelaar en voerde de regie over de aanleg van veel villaparken in Wassenaar, zoals Wildrust, Backershagen en Groot Haesebroek. Hij was zoon van een bouwondernemer en studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Den Haag. Hij vestigde zich in 1893 zelfstandig als bouwkundige en bouwadviseur. Onder de studenten aan de Academie was ook Hoek, die zoon van een viskoopman was, maar al op 13 jarige leeftijd in de bouw ging werken. Omdat zijn talent voor ontwerpen werd onderkend, kreeg hij de mogelijkheid om aan de Haagse academie te studeren. Na zijn studie werkte hij eerst bij een timmerman-architect en later bij het gerenommeerde bureau van J.J. van Nieukerken. Vanaf 1893 had hij aspiraties om voor zichzelf te beginnen. Dit werd pas een succes toen hij zich in 1896 associeerde met Wouters. Het bureau bouwde zeer veel in Den Haag en Scheveningen. Zo werd Hoek directeur van de Maatschappij Park Zorgvliet die op de terreinen van het voormalige buiten van Jacob Cats een villapark ontwikkelde. Wouters raakte vanaf 1904 betrokken bij de projectontwikkeling in Wassenaar. Hij maakte deel uit van de directie van de Maatschappij tot Exploitatie van Park Groot Haesebroek, samen met bankier Heding en Baron van Pallandt (eigenaar van Duinrell).

Vanaf 1909 kwam Jacobus Johannes Brandes (1884-1955) de gelederen van het bureau versterken en vanaf 1912 werd hij compagnon binnen het bureau. Waar het eerder al moeilijk bleek om de ontwerpen toe te schrijven aan Wouters of aan Hoek, is het in de periode van 1909 tot de opheffing van het bureau in 1915 ook moeilijk toeschrijvingen te doen. Bovendien bleef Brandes tot 1918 voor Wouters werken, zodat ook na deze tijd werken van het bureau van Wouters van Brandes' hand kunnen zijn. Over het algemeen wordt aangenomen dat Wouters de acquisitie deed en zich vooral met de projectontwikkeling bezig hield. Hoek had de dagelijkse leiding van het bureau en Brandes ontwierp. Bouwkundige A.Th. van Paassen was de bouwkundig tekenaar en C.M. Kranenburg had de dagelijkse leiding over de bouwplaatsen. Daarom worden de werken van het bureau vanaf 1909 tot ca. 1918 doorgaans aan Brandes toegeschreven. Het bureau was in eerste instantie in Den Haag gevestigd, maar verhuisde later naar de voormalige boerderij De Driesprong aan de Van der Oudermeulenlaan 13 te Wassenaar, dat door hen 'Huize De Driesprong in het park Oud-Wassenaar' werd genoemd.

Na 1918 werkte Wouters weer zelfstandig en ontwierp bijvoorbeeld in 1920 het huis met dienstwoning/garage Clingenhorst (Rijksstraatweg 681/683). Hij verwierf vele opdrachten, zowel voor vrijstaande woonhuizen als voor dubbele woonhuizen, zoals de huizen aan het Burchtplein in 1927 maar ook voor scholen. Hij ontwierp in 1922 de r.-k. jongensschool aan de Van Heeckerenstraat 2 in samenwerking met architect P.N. de Bruijn. In 1932 ontwierp hij in opdracht van R.K. Parochiaal Kerkbestuur St.-Willibrordus te Wassenaar de r.-k. kleuter- of Fröbelschool temidden van de sociale woningbouw van de woningbouwvereniging St.-Willibrordus in Oostdorp (St.-Willibrordusstraat 15). Zijn laatste werk zal de woning voor het schoolhoofd aan de Van Heeckerenstraat 9 zijn geweest, dan wel is een product van een bureauarchitect van het architectenbureau Wouters. Wouters stierf namelijk in oktober 1932, terwijl de bouwtekeningen in juli 1933 zijn ondertekend.

5. Bad- en sportcultuur

Sportcultuur

Het gebied waarin renbaan Duindigt ligt, rond de Waalsdorperlaan, kent niet alleen een lange en belangwekkende buitenplaats-geschiedenis maar ook een geschiedenis als sportgebied. Behalve dat het grondgebruik nog steeds gecontinueerd wordt, is ook een aantal cultuurhistorisch waardevolle gebouwen bewaard gebleven. Behalve de gebouwen van renbaan Duindigt (Waalsdorperlaan 29) zijn dit: het voormalige golfclubgebouw uit 1894 van de eerste golfclub van Nederland (Groenendaal 9a) en een tennisclubgebouw uit 1938 (Waalsdorperlaan 4b). Van de renbaan van Clingendael resteert nog een stal op Groenendaal 8.

Golf

De Koninklijke Haagsche Golf en Countryclub (huidige naam, in 1993 is het predicaat Koninklijk verleend) werd in 1893 als eerste golfclub in Nederland opgericht; clubs in Doorn, Hilversum en Rosendeal (bij Arnhem) volgden in de jaren daarna. Vóór de oprichting werd echter al golf gespeeld op de terreinen van Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienens (1839-1903) van de buitenplaats Clingendael, die in 1889 vijf holes had laten aanleggen op zijn 'schaepenweide'. Het theehuis bij de weide diende als clubgebouw. Bij de oprichting in 1893 werd een nieuwe negen-holes-baan aangelegd op een terrein van de boerderij Groenendaal, nabij de in 1882 aangelegde renbaan Clingendael. Eerste voorzitter van de club was baron van Brienens.

De club nam in 1894 dit clubgebouw in gebruik dat daarmee het eerste als clubgebouw gebouwde clubgebouw van de eerste golfclub van Nederland was, en dus als het eerste golfclubgebouw in Nederland beschouwd wordt.

In 1900 werd voor het gebouw een croquetbaan aangelegd; er lagen ook tennisbanen. Al spoedig werd de accommodatie van het clubhuis vergroot; in 1910 stonden er twee huisjes naast elkaar, waarvan het ene dienst deed als kleedhok en woning voor de monteur en het andere als clublokaal. In 1924 was de Haagsche golfclub de eerste van Nederland met een 18-holes-baan, waarmee de club zijn voorlijke positie in Nederland opnieuw bevestigde.

In 1939 werd het bestaande woonhuis Duinhoeve uit 1912 (sinds 1939 Wildhoeve) aan de Groot Haesebroekseweg 22 door de club als nieuw clubgebouw in gebruik genomen. Het eerste clubhuis uit 1894 bleef bestaan en is sinds eind jaren 1930 in gebruik als woonhuis; het later toegevoegde kleedgebouw is tijdens de Tweede Wereldoorlog door brand verwoest. Bij de ingebruikname van het nieuwe clubhuis werden de vertrekken op de verdieping als hotelkamers verhuurd. Clubhuis en omliggende banen, aangelegd in het duingebied Meijndel en op grondgebied van Groot Haesebroek, werden in 1947 van de eigenaar van Groot Haesebroek (sinds 1938), Daniel de Wolf, aangekocht.

Bij het clubhuis staat een bank met de tekst: "Ter herinnering aan G.M. del Court van Krimpen / den grooten ijveraar / voor golf in Nederland" G.M. (Gerry) del Court van Krimpen (1889-1944) was een bekende golfer (meervoudig Nederlands kampioen), oprichter en voorzitter van het Nederlands Golf Comité, golfbaanontwerper en naamgever van het Del Courtfonds. Del Court werd in 1920 door de Haagse golfclub gevraagd om een uitbreiding van de baan met negen holes te ontwerpen. Hiermee werd deze club de eerste in Nederland met een 18-holes-baan.

Paardensport

Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienen (1839- 1903) liet rond 1882 evenwijdig en ten noordwesten aan de Buurtweg en nabij de hofstede Groenendaal een renbaan aanleggen. Hij zal ook de opdrachtgever zijn geweest van de stal (Groenendaal 8). De renbaan werd in 1906 gesloten, waarna de eigenaar van de buitenplaats Duindigt, Walter Jochems, op verzoek van de Nederlandsche Harddraverij- en Renvereniging (NHRV) aan de andere kant van de Waalsdorperlaan een renbaan aanlegde (Waalsdorperlaan 29). In tegenstelling tot de renbaan van Clingendael was Duindigt vanaf de openstelling op 19 mei 1906 opengesteld voor publiek. De renbaan was 1600 meter lang en in het midden lag een steeple-chasebaan. Aan de noordzijde lag een duin waarop de tribunes gebouwd werden. In 1940 werd het drafcircuit aangelegd.

De populariteit van de renbaan werd in hoge mate bepaald door het al dan niet toestaan van wedden. In de jaren 1960 en 1970 beleefde de renbaan haar hoogtijdagen; uit deze periode stammen de meeste gebouwen. In 1963/4 vond de bouw van drie tribunes met kleed-administratie- totalisator- en restaurantruimten plaats. Ook werden in de jaren 1960 twee paardenstallen (voor 40 en 18 paarden) en een totogebouw met rekenkamer toegevoegd en uitgebreid naar tekeningen van dezelfde architect. In 1969 volgde nog een tribune en opnieuw een paardenstal, ditmaal voor 60 paarden.

Er worden nog steeds vrijwel wekelijks (met uitzondering van de wintermaanden) koersdagen georganiseerd. In 1980 werd het oude toto(totalisator)gebouw gesloopt; daarnaast volgden vooral vernieuwingen en de bouw van paardenstallen. In 1999 werd een groot aantal gebouwen gesloopt. Van vóór de WOII zijn slechts een aantal kassagebouw-tjes behouden.

In het gebouw 'Grote Tribune' bevindt zich het nationaal draf- en rensport museum/archief. Duindigt is de enige renbaan (snelheidswedstrijd met bereden paarden) in Nederland.

Tennis

Tennis speelt een grote rol in de sportgeschiedenis van Wassenaar. De sport was uitermate populair bij de bewoners van de villawijken en refereerde aan het 'gezonde Engelse landleven'. Er lagen tennisbanen op buitenplaatsen, zoals die van rond 1900 bij Kasteel Oud-Wassenaar (nu: Lawn Tennis Club Oud Wassenaar aan de Groen van Prinstererlaan). Ook particulieren hadden vaak een tennisbaan. Een van de belangrijkste architecten van

landhuizen, Van de Wall, was een tennisspeler. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Bataafschen Lawntennisbond. Hij legde regelmatig tennisbanen aan bij de huizen in Engelse landhuisstijl die hij ontwierp, zoals Groot Haesebroekseweg 61 in 1928 en Zijdeweg 12 in 1916.

Rond 1928 werd op een groot terrein bij Maaldrift een sportcomplex met lawn-tennisbanen gebouwd in opdracht van J.H. Verloop. Hij liet architect de Haan een zit- en uitkijkgebouwtje ontwerpen (Ammonslaantje bij 37, nu: Vereniging de Oude Eik). Verder behoorde tot het sportcomplex ook een overdekte tennisbaan, een badmintonbaan, een grasbaan, en een hockey- en zweefvliegterrein.

In dezelfde tijd werd de tennisclub TC Marlot opgericht, behorend bij de villawijk Marlot, en werden de banen bij de Waalsdorperlaan aangelegd. Het clubhuis in Engelse cottigestijl van architect Co Brandes volgde in 1938.

Badcultuur (kustrecreatie, inbegrepen zomerhuisjes)

Vanwege de ligging aan de kust, is kustrecreatie ook een belangrijk thema in de Wassenaarse geschiedenis. Er is echter geen sprake van een badcultuur zoals in omliggende dorpen, zoals Scheveningen en Katwijk. De Wassenaarse badcultuur heeft een geheel eigen en kleinschalig karakter. Aan de Wassenaarseslag 26 staat het hotel-restaurant Duinoord, dat in 1937 door architect P.W.M. van der Klaauw werd ontworpen. Dit gebouw verving een voorganger.

Aan de zee werd in 1931 Paviljoen Zeebad (latere naam: St. Moritz aan Zee. Huidige naam: De badmeester, Wassenaarseslag 15) opgericht, een badhuis met consumptietent, 75 badhokjes en 2 gebouwtjes voor bedienend personeel. De badhokjes zijn uniek en deels bewaard gebleven.

Er werden ook recreatiewoningen gebouwd, maar ook dit type wijkt geheel af van de gangbare kust-recreatiewoningen. In De Kieviet staan bijvoorbeeld een aantal dubbele woonhuizen die als twee-onder-een-kap-vakantiewoning zijn gebouwd, zoals Duinvoetlaan 6-8 uit 1922 en Duinvoetlaan 16-18 uit 1920. Op Maaldrift 7^e staat een zomerhuisje uit 1931 dat behoorde bij de tennisbanen uit 1928.

6. Typend voor de wijk of een specifiek onderdeel van de geschiedenis van Wassenaar

Kerken, scholen, wijkcentra, bejaardentehuizen

De sociaal-culturele gebouwen in een wijk spelen een grote rol in het gemeenschapsleven en de geschiedenis. Ze maken onderdeel uit, geven uitdrukking aan en fungeren als fysieke herinnering aan de ontwikkelingsgeschiedenis. Niet zelden zijn ze gesitueerd op zichtlocaties

en vormen ze de spil van een stedenbouwkundig ontwerp. Zo hebben de torens van kerkgebouwen een 'landmark'-functie. Het is dan ook niet voor niets dat deze categorie gebouwen meestal bescherming geniet als rijks- of gemeentelijk monument. Dit geldt ook voor Wassenaar.

Veel gebouwen in deze categorie zijn gebouwd naar ontwerp van architect Bontenbal; hij heeft door zijn functie als gemeentearchitect een groot stempel gedrukt op de gemeentelijke architectuur van de jaren 1920 en 1930. Ook na de oorlog was hij actief in Wassenaar.

De bouwkunst van de Wederopbouw, de periode tussen 1945 en 1965, is ruimschoots vertegenwoordigd binnen de naoorlogse wijken met kerken, scholen en buurthuizen, zoals de Messiaskerk in Deijleroord (Zijllaan 57) uit 1965. Sommige hebben een bijzondere cultuurhistorische betekenis vanwege de zeldzame typologie, de bijzondere architectuur of de plaats die het inneemt binnen het oeuvre van een architect, zoals bijvoorbeeld bejaardentehuis De Burcht I uit 1958 van architectenbureau Hornstra. Dit tehuis werd als een van de eerste in Nederland volgens de nieuwste uitgangspunten van ouderenhuisvesting gebouwd. Het Joodse bejaardentehuis aan de Raadhuislaan 4 uit 1925 is een ander voorbeeld van deze zeldzame typologie.

Veel van deze gebouwen hebben kunstwerken die onderdeel uitmaken van de architectuur, zoals bij de entree van de school aan de Middelweg 31-33 uit 1952.

De kunsttoevoegingen zijn het gevolg geweest van de 1%-regeling van het Rijk tijdens de Wederopbouw. De toevoeging van kunst aan openbare en rijksgebouwen moest een nieuwe, geestversterkende draai geven aan de samenleving als beëindiging van een zware periode, de oorlog.

Herdenkingsmonumenten en begraafplaatsen

Wassenaar heeft een aantal herdenkingsmonumenten ter nagedachtenis van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waaronder het monument aan de Schouwweg, ter hoogte van huisnummer 72, en het nationale monument op de Waalsdorpervlakte. Daarnaast zijn er monumenten die ter ere van leden van het koningshuis zijn opgericht, zoals het monument voor het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard in 1938 op de kruising Van Zuylen van Nijeveltstraat-Johan de Wittstraat en het Wilhelminamonument in het plantsoen op de kruising Kerkstraat-Storm van 's Gravesandeweg uit 1950, beide van architect Bontenbal.

Bij de dorpskerk van Wassenaar, aan het Plein, ligt een in oorsprong Middeleeuwse begraafplaats, waarvan de huidige aanleg en bijbehorende onderdelen zoals hekwerken, in verschillende periode zijn ontstaan. Bij de r.-k. Goede Herderkerk aan de Stoeplaan ligt eveneens een begraafplaats, waarop behalve priestergraven ook de graven liggen van twee architecten die een grote rol in de architectuurgeschiedenis van Wassenaar hebben gespeeld, namelijk J.A. van der Laan en Granpré Molière. De (grotendeels) Joodse begraafplaats in Kerkehout is aan het begin van de 20ste eeuw door de Nieuwe Hoogduitse gemeente aangelegd.

Over architect Arie Bontenbal

Arie Bontenbal (1896-1972), geboren te Bleijswijk, werd opgeleid als bouwkundig tekenaar. In 1921 werd hij tijdelijk tekenaar van de chef Gemeentewerken van Wassenaar. Een van zijn eerst eigen ontwerpen was een bollenschuur (1923) achter een bestaand woonhuis aan Oostdorperweg 159. Ondanks aangebrachte wijzigingen en opname in een bedrijfspand verwijst de schuur nog steeds naar de bloembollencultuur in het agrarische verleden van Wassenaar. Als lid van de Nederlandse Protestanten Bond ontwierp hij in 1924 aan de Lange Kerkdam 46 een kerk voor dit genootschap. Het gebouw kreeg een eenvoudige hoofdvorm met een hoog leien gedekt zadeldak; het is sterk verbouwd.

In 1926 volgde de benoeming tot gemeentearchitect van Wassenaar, hetgeen betekende dat Bontenbal tot 1945 alle openbare gebouwen in de gemeente zou ontwerpen. Zo kwam in 1926 op de hoek Johan de Wittstraat / Van Zuylen van Nijveltstraat een politiebureau annex brandweerkazerne van zijn hand tot stand. Het was een complexe opgave. Het gebouw moest behalve het politieonderkomen en een lijkenhuisje, ook twee bovenwoningen, een garage en een slangentoren voor de brandweer omvatten. Het fraai gedetailleerde ensemble werd afgebroken. Aan de Araweg 8 kwam in 1927 een vier-klassige ULO-school naar ontwerp van Bontenbal tot stand. Ook dit werk werd afgebroken: het vrij gesloten gebouw moest plaats maken voor woningbouw.

In 1931/32 ontwierp Bontenbal de Christelijke Fröbelschool aan de Johan de Wittstraat. In hetzelfde jaar ontwierp hij ook een (eveneens afgebroken) dubbele school voor christelijk en openbaar onderwijs met elk zes lokalen aan de Bloemcampaan in het nieuwe villapark Nieuw Wassenaar. De christelijke school vereiste speciale gemeentelijke toestemming. De lange kavellengte maakte twee afzonderlijke hoofdingangen en speelplaatsen mogelijk. Beeldbepalend was de sterkte ritmering van de raamopeningen, die naar gelang het gebruik in de achterliggende ruimte verschillende afmetingen toonden. Daarnaast was de zorgvuldige detaillering typerend. Een jaar later kwam een acht lokalen tellende openbare school, de Europaschool (nu woongebouw) tot stand, op de hoek Johan de Wittstraat / Van Zuylen van Nijveltstraat – schuin tegenover het politiebureau annex brandweerkazerne. Ook bij dit gebouw bepaalde de ritmering van de raamopeningen in sterke mate het beeld het beeld.

Bontenbal had ook grote belangstelling voor bouw van landhuizen. Hij ontwierp er verschillende, in Wassenaar maar ook in Aerdenhout, Oosterbeek, Arnhem, De Steeg en Bussum. Met zijn talloze beschrijvingen van voorbeelden en van eigen werk in het *Weekblad voor het landhuis Onze Tuinen met Huis en Hof* leverde hij een belangrijke bijdrage van het verspreiden van de zogeheten nieuwe landhuisarchitectuur. Ongeveer twintig artikelen waren gewijd aan Wassenaarse villa's en landhuizen. Behalve aan functionele en situationele aspecten, zoals indeling van het perceel en ligging van huis en garage, besteedde hij ook aandacht aan praktische zaken als de vloerbedekking in badkamer, de toepassing van radiatoren in het huis, de verwarming van garages, de inrijhekken en de honden- en duivenhokken op het terrein. Samen met H. van der Kloot Meijburg schreef hij de publicatie

Landelijke Bouwkunst, deel 1: Kleine landhuisjes En Andere Eengezinswoningen; Deel 2: Openbare gebouwenscholen, Raadhuis, Kerkje Enz., (Amsterdam 1928-1929).

Na de Tweede Wereldoorlog ontwierp Bontenbal in Wassenaar zowel het Bevrijdingsmonument aan de Lus (1945-1946) als het Wilhelminamonument (1950) aan de Kerkstraat (hoek Storm van 's-Gravesandeweg). Zijn meeste aandacht ging echter uit naar het herstel van de verwoeste boerderijen in Zeeland en de Wieringermeer. Bontenbal bleef tot zijn pensionering architect bij de Rijksgebouwendienst.

Typerende woningbouw in de wijken

Behalve de villabouw kent Wassenaar ook een ruim assortiment aan andere typen woonhuizen, zoals dienstwoningen, dubbele woonhuizen, rijtjes huizen en sociale woningbouw. Deze architectuur kan representatief zijn voor een wijk of een straat. In de jaren 1920 waren de geschakelde woningen van het architectenbureau van Johannes Wouters typerend voor wijken zoals rond het Burchtplein en voor Nieuw Wassenaar (zoals de Wittenburgerweg). Langs de Lange Kerkdam verrezen vanaf 1909 woningen, veelal gebouwd door een beperkt aantal aannemers/architecten die zelf als projectontwikkelaar optraden, zoals de gebroeders Nicolaas Hendrik (geboren 1883) en Gerrit Christiaan (geboren 1881) de Roo. De gebroeders waren respectievelijk bouwkundige en technicus en bouwden in totaal negen woningen aan de Lange Kerkdam. Onder deze huizen zijn de huisnummer 69-75 uit 1924, 79 uit 1918 en 115 uit 1915. De latere woningbouw aan de Lange Kerkdam (eind jaren 1920) wordt, net als aan de Victorialaan en de Prinses Marielaan, gedomineerd door de dubbele huizen van Herman van Lindonk.

Ook de Oostdorperweg ontwikkelde zich vanaf 1910 met voornamelijk kleine huizen en aan de haven enkele café's. Hier domineerden met name lokale aannemers de bouw, zoals Van Remmerswaal en Looijestijn. Ook de woonhuizen met bollenschuren erachter stammen uit deze tijd en werden door lokalen gebouwd. Hetzelfde geldt voor de Kerkstraat, waar rond 1910 veel (dubbele) woonhuizen werden gebouwd door lokale architecten/aannemers zoals Leijen, Verboog en Looijestijn.

De Zijllaan en Santhorstlaan kwamen voor een groot deel tot stand rond 1923 naar ontwerp van architect Marinus van de Wall. De aaneengesloten woningbouw aan de Van Zuylen van Nijvelstraat stamt uit de jaren 1930.

Sociale woningbouw in Oostdorp en Kerkehout

Het was de burgemeester, jhr. Bertram Storm van 's Gravesande, die het voortouw nam voor de Wassenaarse sociale woningbouw. Hij bracht in 1912 een groep notabelen bijeen die het bestuur ging vormen van de Wassenaarsche Bouwvereniging. Deze vereniging was de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar; in 1919 volgde de Woningbouwvereniging St. Willibrordus, opgericht door de r.-k. Volksbond. Onder de bestuursleden van de

Wassenaarsche Bouwvereniging van het eerste uur bevonden zich de architecten A. Broese van Groenou (secretaris) en J.Th. Wouters (vice-voorzitter).

Aanleiding tot de oprichting was het feit dat Wassenaar aan het begin van de twintigste eeuw een onstuimige groei doormaakte. Veel voormalige buitenplaatsen kwamen in handen van projectontwikkelaars die ze grotendeels verkavelden en er villawijken van maakten. Vooral vanuit Rotterdam kwam een grote groep 'havenbaronnen' en andere zakenlieden met hun gezinnen naar Wassenaar. Deze gezinnen werden veelal bijgestaan door veel personeel: koetsiers, chauffeurs, tuinlieden, dienstbodes, huisknechten enzovoorts. Voor deze werknemers moest ook woonruimte gevonden worden, net als voor de bouwvakkers en bedienend personeel was huisvesting nodig, maar ook voor de tuinknechts en schippers/werklieden van de bollenvelden, de haven en de gasfabriek.

De Wassenaarsche Bouwvereniging (tegenwoordig Wassenaarsche Bouwstichting geheten) vond na enig zoeken twee locaties die geschikt waren voor de bouw van goede en goedkope arbeiderswoningen en waar voor dat doel grond aangekocht kon worden. Dat was in het Oostdorp, vlak bij de binnenhaven van Wassenaar, waar circa 7 hectare grond van kwekers ten noordwesten van de Oostdorperweg, waaronder de gronden genaamd De Hallekens, werd aangekocht. Hier werden in 1914 de eerste woningen gebouwd. In het Kerkehout kon in 1913 3,5 hectare grond aangekocht worden naast de begraafplaats van Kerkehout; een terrein dat enigszins verstopt lag achter de Joodse begraafplaats en waar in 1919 de eerste schop de grond in ging.

Ontwerper van de eerste huizen was de eerste secretaris van de bouwvereniging, de architect Dolf Broese van Groenou (1880-1961). Broese van Groenou, in Delft afgestudeerd als bouwkundig ingenieur, stamde uit een familie die in Nederlands-Indië rijk geworden was in de suikerverwerking. Ook zonder zijn inkomen als architect kon Broese van Groenou prettig leven. Hij woonde in zijn zelf ontworpen Wassenaarse villa en maakte zijn laatste ontwerpen toen hij 43 jaar oud was.

In het Oostdorp ontwierp hij acht woonblokken, na eerder ervaring te hebben opgedaan met zijn ontwerpen voor middenstandswoningen in het tuindorp 't Lansink in Hengelo, een arbeidersparadijs dat was gesticht door fabrieksdirecteur C.F. Stork. In 1913 ontwierp Broese van Groenou (1880-1961) een plan voor 49 arbeiderswoningen met twee winkels inclusief een poortgebouw aan de Oostdorperweg/Rozensteinstraat/Hallekensstraat/Bloemluststraat (complex 1).

De blikvanger is een poortgebouw met daarin een vergaderruimte voor algemeen gebruik. Broese van Groenou kan gekenschetst worden als een 'luxe' architect. Hij ontwierp veelal villa's die zeer gedetailleerd werden ontworpen, voorzien van veel aansprekende details. Bij Oostdorp liet Broese van Groenou zich inspireren door oud-Engelse cottages, hetgeen zich onder andere uitte in de met roeden verdeelde ramen, de vakwerkbouw en het pleisterwerk van de gevels. Al die aardige details veroorzaakten wel wat hogere bouwkosten.

Broese van Groenou ontwierp ook het tweede complex aan de Rozensteinstraat in 1918. Voor de bouw van het derde complex in 1924 aan de Bloemluststraat, Schulppelein en Schulpstraat werd Broese van Groenou niet gevraagd, omdat er bezuinigd moest worden op

de bouwkosten. Ook de complexen 4 tot en met 8 werden niet door Broese van Groenou ontworpen, deze kwamen tot stand naar ontwerp van het toonaangevende architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok uit Rotterdam. Dit bureau hield zich bezig met volkshuisvestingvraagstukken en maakte vele stedenbouwkundige (wederopbouw)plannen voor steden, dorpen en uitbreidingswijken. Marinus Jan Granpré Molière (Oudenbosch 1883 - Wassenaar 1972) was een invloedrijke architect, stedenbouwer en theoreticus. De bouwblokken zijn op een voor Granpré Molières typerende wijze niet evenwijdig en niet haaks ten opzichte van elkaar gesitueerd, waardoor gerende straten en wigvormige restruimten ontstaan. Dit heeft hij ook in zijn stedenbouwkundige plan voor Kerkehout toegepast. Ook in de architectuur zijn er grote overeenkomsten met het project in Kerkehout.

In Kerkehout werden de eerste plannen van Broese van Groenou niet uitgevoerd vanwege de Eerste Wereldoorlog. In 1919 ging het eerste project in Kerkehout van start met de woningen aan Het Kerkehout, Adrianastraat en Louisestraat; alle woningen werden voorzien van gas, elektriciteit en stromend water. In 1922 volgde een tweede project naar tekeningen van gemeentearchitecten Beijersbergen en Bontenbal; in 1928 het derde door het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok.

Atelierwoningen

Wassenaar was een aantrekkelijke vestigingsplaats voor kunstenaars. De bekendsten zijn Paul Citroen (1896-1983) en Sierk Schröder (1903-2002), beide beroepsportretten.

Aan de Papeweg 42 staat het woonhuis met atelier dat in 1926 ontworpen werd door ir. C. van Traa voor Christiaan Nicolaas Everhardus (Chris) de Moor (1899-1981). De Moor wordt gerekend tot de schilders van de Nieuwe Haagse School en behalve vrij werk ontwierp hij ook toepaste kunst, zoals muurschilderingen, wandtapijten en glas-in-lood ramen. In de jaren zestig tot aan zijn dood was dit het woonhuis-atelier van Sierk Schröder.

In 1935 ontwierp P. van der Sterre het atelier met werkkamer voor Simon Moulijn (1866-1948), kunstschilder en lithograaf uit Den Haag aan de Schouwweg 72a. Het atelier is in 1947 in opdracht van Sierk Schröder verbouwd, en is vervolgens circa 25 jaar (waarschijnlijk van 1947 tot 1968) in bezit van Sierk Schröder geweest.

Het huis uit 1934 aan de Oostdorperweg 100 was van 1936 tot aan zijn overlijden (muv onderduikperiode) het woonhuis van kunstenaar (Roelof) Paul Citroen.

Aan de Pieter Twentlaan 16 staat een atelierwoning uit 1934 van de kunstschilder Roeland Koning (1898-1985).

Architecten/aannemers die een stempel op de woningbouw-architectuur in Wassenaar hebben gedrukt

Over architect Piet de Bruijn

Petrus (roepnaam Piet) Nicolaas de Bruijn (1898-1968) was de zoon van de gemeentelijke bouwopzichter De Bruijn en trad in zijn vaders voetsporen met een opleiding op de ambachtsschool en technisch tekenen. Daarna werkte hij zo'n tien jaar bij het bureau van Wouters. Zijn katholieke geloofsovertuiging speelde een grote rol in zijn leven en in zijn werk, waarin relatief veel katholieke scholen en kloosters voorkomen. Hij werkte alleen maar ook in samenwerking met anderen, onder wie architect Piet van der Klaauw. Hij ontwierp in Wassenaar onder meer in 1919 het huis Domus Apex aan de Kerkstraat 53, in 1925 het huis 't Berkje aan de Rust en Vreugdlaan 13 en in 1928 de winkel-woning op de hoek Burchtlaan-Kerkstraat-Windlustweg (Burchtlaan 30-32). Hij was betrokken bij het ontwerp voor de r.-k. school aan de Van Heeckerenstraat 2 en ontwierp hiervoor in 1951 de uitbreiding.

Over aannemer Gerard Verboog

De Wassenaarse aannemer Gerard François Verboog (ca. 1868-1949) had een familiebedrijf, dat veel gebouwd heeft in Wassenaar en een duidelijk stempel heeft gedrukt op de bebouwing van Wassenaar en de Waalsdorperlaan in het bijzonder. Hij bouwde zijn eigen woonhuis met werkplaats rond 1910 op Waalsdorperlaan 22, en voegde in 1922 op het achtererf een forse, vrijstaande timmermanswerkplaats (Waalsdorperlaan 22b) toe.

G.F. Verboog was onder meer aannemer en tevens architect van de woningen Kerkstraat 38-40 uit 1909 en het dubbele huis Nassaulaan 1-3 uit 1925 en aannemer van het landhuis Coromote aan de Buurtweg 89-91 uit 1924. In 1968 is het aannemersbedrijf Verboog, dat eerst door zoon R.G. Verboog (1899-1981) en daarna door kleinzoon en eveneens bouwkundige G.J. Verboog (1932) werd voortgezet, verkocht. Leden van de familie Verboog woonden en waren ook eigenaar van diverse panden aan de laan, waaronder huisnummer 23 t/m 27 (24: J.J. Verboog en 27: C.C. Verboog), 27a en nummer 28 (eigenaar C.C. Verboog, graanhandelaar en broer van G.F. Verboog). J.J. Verboog (1898-1982) werkte als boekhouder/administrateur in het aannemingsbedrijf van zijn broer R.G. Verboog. Een broer van G.F. Verboog, Hendrik, werkte als tuinbaas bij Duindigt en woonde op het terrein van Duindigt. De Waalsdorperlaan werd vanwege de aanwezigheid van de vele leden van de familie Verboog in de volksmond 't Verbogenlaantje' genoemd.

7. Militaire erfgoed (bunkercomplexen van Atlantikwall)

Het militaire erfgoed wordt gedomineerd door de onderdelen van de Atlantikwall en andere elementen die zijn gebouwd in of tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). De meeste onderdelen liggen geclusterd en behoren tot complexen, maar er liggen tevens verspreid nog enkele bunkers, zoals aan Oostdorperweg bij 197 (onderdeel stelling K) en bij Rijksstraatweg 247. Daarnaast zijn er enkele bunkers langs de kuststrook uit de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), enkele particuliere schuilplaatsen (uit 1939 en uit de Koude Oorlog) en is er het Mobilisatiecomplex op Maaldrift (grotendeels ca. 1952). Het MOB-complex is uitgebreid beschreven als onderdeel van het bestemmingsplan Ammonslaantje/Maaldrift.

Atlantikwall

Een Europese verdedigingslinie

De Atlantikwall is een Duits militair stelsel uit de Tweede Wereldoorlog dat de hele Noordzee en Atlantische kust van Noorwegen tot aan de Spaanse grens besloeg. Primair was het stelsel, dat aanvankelijk nog *Neue Westwall* heette, bedoeld om een aantal belangrijke havens te verdedigen. Men wilde ook aanvallen op Engeland uit kunnen voeren. Gaandeweg kregen de tussen de grote havens gelegen andere strategische punten meer aandacht en werd een gericht bunkerbouwprogramma uitgevoerd. Vanaf einde 1943 werd steeds explicieter rekening gehouden met een geallieerde invasie vanuit zee. Vanaf dat moment is de verdediging van de gehele Atlantische kustlijn ter hand genomen.

Drie bouwfasen

De Atlantikwall kwam in drie fasen tot stand, in 1940-1941, 1942-1943 en 1943-1944. In Nederland vond de grootste bouwactiviteit plaats gedurende bouwfase 2, 1942-1943. Na het verlies aan het oostfront bij Stalingrad, wordt door het Duitse opperbevel besloten tot de bouw van een integraal en permanent verdedigingsstelsel langs de Atlantische kust. Men start een groot bouwprogramma voor het gebied tussen de Duits-Nederlandse en Frans-Spaanse grens (Spanje was neutraal). De ook voor Nederland zeer kenmerkende modulaire systematiek van grote en kleinere verdedigseenheden, die samen een soort eilandenstructuur vormen, komt in deze periode tot stand. Er vindt standaardisering van de bouwwerken (bunkers) plaats, voortbouwend op de bunkertypen die reeds in 1936-1940 ten behoeve van de *Westwall* waren ontwikkeld. Onder andere wordt de 600-serie van zware bunkers ontwikkeld, die in vijf contingenten tussen november 1942 en 1944 wordt vrijgegeven. Ook worden de door de marine in de eerste fase gebouwde open geschutsofstellingen alsnog 'verbunkerd' (*Schartenbauprogramm*). Met name in deze bouwfase is een enorme hoeveelheid civiele bouwwerken gesloopt. Langs hele kuststroken wordt de bebouwing weggevaagd. Dit heeft de nodige impact op de burgerbevolking.

Militair-strategische structuur

In het kader van de neutraliteitspolitiek werd ons land tot 1940 naar alle zijden verdedigd. Voor de verdediging van de westgrens, de kust, werd daarbij vooral gerekend op de marine en op enkele kustbatterijen. De vijand werd echter vooral uit het oosten verwacht. De Atlantikwall richt zich naar het westen, waarmee deze zich wezenlijk onderscheidt van de meeste Nederlandse vestingbouw tot dan toe. De Atlantikwall heeft een geheel eigen, zeer herkenbare militair-strategische opbouw. Deze kreeg met name in de tweede bouwfase van de Atlantikwall gestalte. Het betreft een hiërarchische verdedigingsstructuur, bestaande uit modules met onderling verbonden commandostructuren. Van groot naar klein zijn dit de *Festungen, Verteidigungsbereiche, Stützpunktgruppen, Stützpunkte, en Widerstandsnester*. In deze structuur gaat de aandacht primair uit naar de verdediging van de grote zeehavens. De aanleg en bouwwerken vormen een zeefront. Ook de steeds kleinere eenheden dienden ter ondersteuning van de verdediging van de grote havens. Daar waar omtrekking door elders gelande vijanden of luchtlandingen via/in het achterland werden verwacht, werd een landfront aangelegd, veelal met anti-tankmuren, droge of natte anti-tankgrachten en verplaatsbare hindernissen op de accessen. Het Landfront Vlissingen en Zuidfront IJmuiden zijn daarvan voorbeelden.

Pas in een laat stadium van de oorlog, toen een geallieerde invasie daadwerkelijk werd verwacht, is de gehele kustlijn (*Freie Küste*) in permanente staat van verdediging gebracht (derde bouwfase). Dat gebeurde voornamelijk met verplaatsbare hindernissen en mijnevelden. Overigens waren de stranden al vanaf het begin van de oorlog niet meer vrij toegankelijk (*Sperrgebiet*).

Het Nederlandse kustgebied viel onder twee oppercommando's. Het noordoostelijke deel, de gehele kust vanaf de Waddeneilanden tot en met Schouwen-Duiveland viel onder de Duitse militaire bevelhebber in ons land (W.B.N. ofwel Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden). Het gedeelte Walcheren en de Bevelanden behoorde tot het 15de leger in België en Frankrijk. Gedurende de oorlog veranderde de strategische rol van bepaalde havens en gebieden en daarmee ook de commandostructuur, functies en benamingen. De *Verteidigungsbereiche* Vlissingen, IJmuiden en Hoek van Holland werden aan het einde van de oorlog (1944) bijvoorbeeld *Festungen* en kwamen daardoor hoger in de hiërarchie te staan. De bouwwerken werden steeds aangepast aan de nieuwe rol van de module waarbinnen ze vielen. Mede deze dynamiek maakte de Atlantikwall tot een zeer modern verdedigingssysteem.

Freie Küste Katwijk-Scheveningen

Deze 7,3 km lange kuststrook ligt geheel op Wassenaars grondgebied en laat de kenmerkende lichte verdedigingsstructuur zien die in de laatste fase van de Atlantikwall langs de open kustgebieden tot stand kwam. Wassenaar was strategisch van minder groot belang voor de Duitse bezetter, maar het lag wel tussen twee zwaartepunten in,

Scheveningen/Den Haag en Katwijk met vliegveld Valkenburg. In 1942 was op landgoed Clingendael de bunker van Reichskommissar Seyss-Inquart gebouwd.

De zee werd beheerst door de zware kustbatterijen die in die zwaartepunten geplaatst waren, zoals Scheveningen-Noord (nabij het Zwarte Pad) en te Katwijk. Het waarnemen, vertragen en bestrijden van landende vijandelijke eenheden behoorde tot de taken van de eenheden in de zgn. Freie Küste. De verdedigingswerken langs de Freie Küste Katwijk-Scheveningen bestonden uit vooral anti-tank kanonnen en zware mitrailleurs in flankerende kazematten in de duinen, zoals het Wassenaarse Slag. In het achterland lagen de infanterie-commandopost Rijksdorp en de artillerie-commandopost De Klip, eveneens onderdeel van de Freie Küste Katwijk-Scheveningen.

Wassenaarse Slag (stelling D, Vleermuisbunker)

Aan het Wassenaarse Slag bevindt zich de deels behouden en nog goed herkenbare opstelling Baupunkt 204 (latere benaming Stützpunkt XXXVII H en onderdeel van de Freie Küste Katwijk-Scheveningen). Door het voormalige Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) werd het complex vanaf 1946 geïnventariseerd en opgemeten. Het kreeg de benaming 'Wassenaar D', waarbij aan de losse werken een nummer werd toegekend. Deze benaming en nummering – die qua systematiek in geheel Nederland werd en wordt toegepast – wordt in dit voorstel gevolgd.

Het complex is gebouwd in opdracht van de Duitse militaire instanties, waarbij deze gebruik maakten van standaard voorschriften. Voor de permanente werken werd hierbij gebruik gemaakt van een catalogus ('Typenheft für die Erkundung des Ständigen Ausbaues'). Dat is het geval met de drie kazematten. Maar ook voor de andere werken is sprake van standaardisatie uit de reeks Küstenverteidigung (Küver) en Verstärkt Feldmässig (VF). Ook de vorm en uitvoering van de ondergrondse gedekte loopgraven voldoen aan de diverse Duitse richtlijnen. De eenvoudiger werken als bergplaatsen voor water en levensmiddelen zijn standaard, in ieder geval voor de Duitse vestingbouw in Nederland. De verspreiding van de werken over het terrein, de echelonering in de diepte van de functies (waarneming, vuurkracht, gevechtsschuilplaatsen resp. munitieopslag, commandovoering en logistiek) is eveneens kenmerkend voor de Duitse tactische opvattingen, een direct gevolg van de 'lessons learned' uit de Eerste Wereldoorlog.

Het complex vertoont daarmee een vrijwel 'voorschriftmatige' structuur en samenhang. Daarmee is het een uitstekende eigentijdse representant van de kleinere modules van de Atlantikwall in Nederland; vergelijkbare stellingen zijn in ons land grotendeels verdwenen.

De stelling is vanwege de noodzaak tot directe waarneming en het kunnen uitbrengen van vuur op het strand aangelegd in de voorste zeereep. De kazematten en de Tobruks in de voorste zeereep werden zoveel mogelijk onder het zand bedekt met slechts vrijlaten van de schietgaten en waarnemingsleuven. Door afkalving, de februaristorm van 1953 en verdere maatregelen van het Hoogheemraadschap Rijnland in het kader van de zeewering, is die voorste rand ingrijpend veranderd, waardoor de werken D 1 en D 3 t/m 8 waarschijnlijk niet meer aanwezig zijn.

Aangenomen wordt dat veel van de voor de bouw van de gangen en de metselwerk gedeelten van de werken gebruikte stenen afkomstig zijn van de gedwongen sloop van woonhuizen in Katwijk en/of Den Haag/Scheveningen. Over de bouw van de stelling aan het Wassenaarse Slag zijn geen specifieke details bekend; hierbij zijn door de Organisation Todt reguliere Nederlandse aannemers ingeschakeld. Van dwangarbeid was vermoedelijk geen sprake. Wél werd in een latere fase de lokale bevolking gedwongen b.v. plaggen te brengen voor camouflage en palen naar het strand te brengen ten behoeve van hindernissen.

Het gehele stelsel is na de oorlog op ongeorganiseerde wijze door de lokale bevolking ontdaan van alle inventaris, deuren, verlichting, enz. Het complex omvat uitsluitend nog de kale werken. Enkele authentieke muurtekeningen zijn zichtbaar (b.v. 'Feind hört mit'), alsmede de oorspronkelijke beschildering (afwerking) van de wanden. Ook een groot aantal Duitse opschriften in de vorm van bewegwijzering en belettering zijn op markante punten zichtbaar aanwezig.

Ter herdenking aan de Franse Mariniers, die in de nacht van 28 op 29 februari 1944 omkwamen bij een poging om een verkenning naar het achterland uit te voeren is op 3 mei 1985 een gedenkteken onthuld, gelegen nabij de toegang tot het strand. Er is een tweetalige tekst op de natuurstenen gedenksteen opgenomen met de namen en het geboorte- en sterftejaar van de gevallen mariniers, een omschrijving van de gebeurtenis en een wapen met een schip en een zwaard. De Duitse bezetting van het steunpunt XXXVII H heeft bij deze vijandelikheden een rol gespeeld.

Rijksdorp (stelling H)

Ten noorden van de weg naar het Wassenaarse Slag gelegen, deels behouden en nog goed herkenbare infanterie-commandopost ofwel Regimentsgefechtsstand Rijksdorp, een hoofdkwartier voor één regiment manschappen. De Baupunkte 200 en 201 kwamen tot stand tussen circa 1942-1944. Vanwege de geschikte ligging onder de bomen en met een lage grondwaterstand, moesten in 1942 alle inwoners van het gebied evacueren. Volgens tekeningen uit 1945 hoort een aantal gewapend betonnen bouwwerken met twee meter dikke muren tot het complex waaronder manschappenbunkers, groepsschuilplaatsen, bergplaatsen (voor water, levensmiddelen en dergelijke), een badinrichting, keukengebouw, commandopost, telefoongebouw en dergelijke. Bij Rijksdorp waren geen (overdekte) loopgraven aanwezig.

De Klip (stelling G)

Ten zuiden van de weg naar het Wassenaarse Slag gelegen, grotendeels behouden en nog goed herkenbare artillerie-commandopost, ofwel Artilleriebeabteilungsgefechtsstand horende bij de kustverdediging van het Wassenaarse Slag. Het Baupunkt 202 kwam tot stand tussen circa 1942-1944. Vanwege de geschikte ligging onder de bomen en met een lage grondwaterstand, moesten in 1942 moesten alle inwoners van het gebied evacueren. Volgens tekeningen uit 1945 hoort er een aantal gewapend betonnen bouwwerken met twee meter dikke muren tot het complex waaronder manschappenbunkers, groepsschuilplaatsen, bergplaatsen (voor water, levensmiddelen en dergelijke), een

badinrichting, keukengebouw, commandopost en dergelijke. Bij De Klip waren geen overdekte loopgraven aanwezig maar wel een gedekte trap naar de top van het duin.

Tot Rijksdorp en De Klip hoort de betonnen hospitaalbunker Baupunkt 203 met bouwnummer 7233, type 118 Sanitätsunterstand.

Stützpunktgruppe Katwijk en vliegveld Valkenburg

De Stützpunktgruppe Katwijk werd tussen 1943 en 1945 aangelegd ter verdediging van het belangrijke militaire vliegveld Valkenburg, de monding van de oude Rijn met spuisluis en ter verdediging van de kuststrook. Er kwamen twee kustbatterijen van de marine, de Batterie Noordwijk en de Batterie Katwijk Neu. De landmacht legde de batterij Katwijk Alt aan. Deze batterijen liggen niet in Wassenaar. Dit geldt wel voor een deel van de verdediging van vliegveld Valkenburg, waar rondom luchtafweergeschut (Flak) tot stand kwam. Het zuidelijke gedeelte van het vliegveld ligt op Wassenaars grondgebied.

Delen van de tankmuur en tankgracht en bijbehorende betonnen werken waaronder enkele flankerende mitrailleurkazematten aan de zuidgrens van Stützpunktgruppe Katwijk, landinwaarts van west naar oost vanaf strandpaal 90 en herkenbaar aan de zigzaglijn in het landschap. De muur is circa drie meter hoog en anderhalve meter breed. De tankgracht hoorde bij de verdediging van vliegveld Valkenburg. Het zigzag-verloop hangt samen met het bereik van het geschut dat bij de tanklinie hoorde om de muur, de gracht en eventuele accessen (wegen en paden) te verdedigen. Ook staan zeven zware bunkers (geschutskazematten) die deel uitmaken van Baupunkt 109, Stützpunkt XXXVIc L, een Schwere Luftwaffe Flakbatterie, gebouwd in 1945 als deel van Stützpunktgruppe Katwijk, op Wassenaars grondgebied.

Stützpunktgruppe Scheveningen

Deze Stützpunktgruppe hoorde van meet af aan tot de zwaartepunten van de Duitse kustverdediging. Aanvankelijk was er vooral een militair-strategisch belang. De haven van Scheveningen was uitvalsbasis van en hoofdkwartier voor alle eenheden van de motortorpedoboten, beter bekend als S-Boote. De S-boote werden gebruikt voor snelle acties op zee en richting Engeland. Hiervoor was er in Kijkduin een Mammut-radarpost opgericht. Ter verdediging werden er vanaf 1942 twee kustbatterijen van de marine aangelegd, Batterie Scheveningen Nord en Batterie Westduin. Na 1943 werd ook het politieke belang van Stützpunktgruppe Scheveningen groter. Sinds 1940 was het Nederlandse regeringscentrum Den Haag in gebruik bij de hoogste commando's van marine en landmacht. Het was het ook de zetel van rijkscommandant Seyss-Inquart. In 1942 werd voor hem op landgoed Clingendael in Wassenaar een grote bunker gebouwd, één van de imposantste bouwwerken uit de Atlantikwall-periode. Kenmerkend is de camouflage als boerenschuur (Heimatschutsarchitectuur). Ter verdediging van de Reichscommandantur werd

Clingendael in 1943 bij Stützpunktgruppe Scheveningen getrokken en nam de Waffen-SS de leiding over. Er kwam een zwaar bouwprogramma tot stand. Naast een extra luchtafweergeschut zoals de SS Flakbatterie Clingendael werden bunkers rondom de Grote Seyss-Inquart bunker aangelegd voor manschappen en verzorging, meest herkenbaar aan de letter R van Reichskommissar. Er kwam een landfront tot stand met (anti)tankgrachten, (anti)tankmuren en draketandversperringen (tetraëders) en bijbehorende bunkers met zwaar geschut. Een deel van deze werken ligt op Wassenaars grondgebied.

Stützpunkt Clingendael (stelling E)

Restanten van Stützpunkt Clingendael, het door de Waffen SS verdedigde Clingendael inclusief Oosterbeek met de grote bunker van Reichscommandant Seyss-Inquart (in procedure bij RCE voor bescherming als rijksmonument) en bijbehorende verzorgingsbunkers, geschutsbunkers en manschappenonderkomens, gebouwd tussen 1942 en 1945, voornamelijk door de Reichsabteilung Siedlung und Bauten (en niet door de Organisation Todt zoals elders). Het betreft de Baupunkte 234, 235, 236, 237, 238, 239 en 240 als onderdeel van het Stützpunkt Clingendael. De bunkers gemerkt met de hoofdletter R, horen bij de Reichskommissar. De Seyss-Inquartbunker had het bouwnummer R8732. Behalve de Seyss-Inquart bunker hoorden tot de bijzondere typen een hospitaalbunker, de commandopost van de Stützpunktgruppe, twee waarnemingsbunkers met pantserkoepels en aan de Duinenstraat de telefoonbunker voor verbinding met het achterland. Na de Tweede Wereldoorlog bleef Clingendael in gebruik bij het Nederlandse Ministerie van defensie.

Overige

Restanten van de tankmuur en tankgracht en bijbehorende betonnen werken aan de noordgrens van Stützpunktgruppe Scheveningen, landinwaarts van west naar oost vanaf ongeveer strandpaal 97 en herkenbaar aan de zigzaglijn in het landschap. De tankgracht hoorde bij de verdediging (landfront) van Stützpunktgruppe Scheveningen en Stützpunkt Clingendael. Het zigzag-verloop hangt samen met het bereik van het geschut dat bij de tanklinie hoorde ter verdediging van de muren en grachten en de eventuele accessen (wegen en paden). Er lagen drie bijbehorende bunkers op Wassenaars grondgebied.

Aan de Rust en Vreugdlaan, nabij de Rijksstraatweg, op grondgebied van Backershagen, ligt (vermoedelijk) een geschutskoepel.